

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS:

- Arkivarien fil. dr *Arvid Bäckström*, Stockholm:
Man bygger vid Tullgarn 1800—1807 65
Summary 81

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

- Alfa Olsson: Om allmogens kosthåll. Anmäld
av professor *Gustav Ränk*, Stockholm 82
Øystein Vesaas: Rosemaaling i Telemark. An-
mäld av fil. dr *Svante Svärdström*, Stockholm 87
Per-Edvin Wallén: Die Klage gegen den Toten
im nordgermanischen Recht. Anmäld av fil.
mag. *Lizzie Carlsson*, Lund 90
Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård. An-
mäld av docenten *Sven Dahl*, Göteborg 93
Edvard Bull: Arbeidermiljø under det industri-
elle gjenombrudd. Anmäld av landsantikvarien
Allan Nilson, Jönköping 94

KORTA BOKNOTISER:

- Lily Weiser-Aall*: Menn med öreringer i Norge 96
Ernst Bürgstaller: Brauchtumsgebäcke und
Weihnachtsspeisen 96

RIG · ÅRGÅNG 41 · HÄFTE

3

1958

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: presidenten i Svea Hovrätt *Herman Zetterberg*

Sekreterare: Förste intendenten, fil. lic. *Mats Rehnberg*

REDAKTION:

Styresmannen för Nordiska museet, fil. dr *Gösta Berg*

Förste intendenten, fil. lic. *Mats Rehnberg*

Professorn, fil. dr *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Styresmannen för Nordiska museet, fil. dr *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, Lund. Telefon 115 28

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Stockholm Ö. Telefon 63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 10 kr

Postgiro 193958

Rig utgår även till medlemmarna av Sällskapet Folkkultur, Finngatan 8, Lund

Årsavgift 10 kr. Sällskapets postgironummer 177569

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Man bygger vid Tullgarn 1800—1807

Kring några byggnadsbilder

Av Arvid Bäckström

Det är inte vanligt, att man på bilder, målade, tecknade, graverade, finner redovisning för själva tillkomsten, för uppförandet av en byggnad — sådant är etapper, stadier, som man inte stannat inför. Arbetets gång, hantverkare, material och verktyg, allt som hör till det ofullbordade har man ej ägnat samma intresse som det färdiga bygget, sen alla ställningar borttagits. Dylika bilder, framför allt svenska, måste man nog kalla sällsynta. I ett eller annat kyrkvalv finner man kanske någon tidig framställning ur nämnda motivkrets. Bland samtida *skriftliga* uppgifter om byggande kan erinras om "Johan III:s byggnads- och befästningsföretag enligt brev 1568—1592".

Sedan strassburgaren, arkitekten Hans Jakob Kristler gjort ritningar till det ståtliga palats åt Jakob Pontusson de la Gardie och Ebba Brahe, vilket uppfördes 1634—1642 och snart fick namnet Makalös, graverade Sigismund Vogel efter Kristlers ritning det yttre av palatset och passade samtidigt på att vid ena sidan av bladet skildra arbetsfolk i full verksamhet, inspekterade av arkitekten med en ritulle i sin hand och en hund vid sin

sida (Stockholmsbilder, 1923 s. 14). Man ser där timmermän, stenhuggare, murare, smeder och snickare — det gällde nu förmodligen inredningsarbeten eller ville gravören ge en honnör åt arkitekten och hans medhjälpare? Denna intressanta detalj har avbildats av Karling, Alm och Lundberg.

I Dahlbergs Svecia ser man naturligtvis mycket litet av själva byggnadsarbetet. Där skulle ju det färdiga visas — och ibland åtskilligt mer. Framför Katarina kyrka (gravyr 1669 av Adam Perelle) sysslar några stenhuggare. På den 1691 av W. Swidde graverade bilden av Stockholms stadshus i Ryssgården syns tegelbärare, murare med murslev och baljor med lera — en kvinna tycks tillhöra detta arbetslag. Och vid flottans varv på Kastellholmen bedrivs skeppsbyggeri. För övrigt utgöres staffaget, oftast i förgrunden, i städerna av diverse körslor (hö, ved, virke), på landet av trädgårdsarbetare, jägare eller fiskare.

I Magalottis reseskildring från Sverige 1674 finns en teckning — den anses vara utförd i Sverige — som visar, hur timmermän arbetar med uppförandet av ett knuttimrat hus.

När det gäller 1700-talet, kan man på en och annan vy av Säfvenbom och bröderna Martin finna arbetare, men ej så ofta sådana, som hör till byggandets folk. Det är typer, som deltar i pålnings-, strandskonings- eller varvsarbeten, som lossa eller lasta, järnbärare, tvättmadamer, roende folk, skutskeppare och fiskare. En lavering av okänd hand från 1780-talet i Uppsala universitetsbibliotek visar dock ett rivningsarbete, som pågår i sydvästra delen av dåvarande Norrmalmstorg: i förgrunden t. h. syns två pålkranar och t. v. stenhuggare i arbete.

Då jag under några månader kring årsskiftet 1947—1948 på uppdrag gjorde en förberedande katalogisering av Sofia Albertinas bibliotek, den värdefulla kärnan i det Stenbockska fideikommissbiblioteket, deponerat i Nordiska museet, fann jag till stor överraskning i en väldig portfölj med Lovisa Ulrikas pärmstämpel bland andra ritningar även 7 blad, som visade 9 färglagda teckningar av pågående byggnadsarbeten vid Tullgarn. En tionde bild av liknande innehåll befanns ligga i K. biblioteket i Stockholm — hur den nu kan ha kommit dit. Så sällsynta arbetsrapporter som dessa borde ju alla avbildas och studeras.

I nämnda portfölj fanns också ritningar, som hörde ihop med inredandet av en del rum i huvudbyggnadens paradvåning. Dessa har publicerats av Åke Setterwall i hans stilstudie "Den gustavianska miljön på Tullgarn" (Rig 1956; citeras nedan Å. S., Rig).

Tullgarns ägare före 1807

Tullgarn med underliggande gårdar m.m. är beläget på södermanländska fastlandet, i Hölö sn, Hölebo hd, 6¼ mil från

Stockholm, 3 från Södertälje, 1 från Trosa och 4 från Nyköping. Dess huvudbyggnad ligger på en bergig udde, som skjuter ut i Gälöfjärden, en vik av Östersjön. Om Tullgarns ägare före 1772 har F. U. Wrangel lämnat uppgifter — i den långa raden märks medlemmar av ätterna Bonde, Bielke, Gyllenstierna, Vasa, Sture, Oxenstierna, Leijonhufvud, Brahe, Sparre och de la Gardie.

Den 7/10 1772 utbjöd U. G. de la Gardie Tullgarn på auktion och det köptes då av riksrådet Melker Falkenberg för 787 866 dlr kmt, men denne överlät redan 5/11 s. å. sitt köp till k. maj:t och kronan. Köpebrevet nämner, att Tullgarn, som är ett gammalt frälsesäteri, bestod av 3 mantal med 18 dagsverkstorp på ägorna, och framhåller särskilt fisket, förnämligast uti Saltsjön med not, och humlegårdarna.

Genom ständerna uppläts Tullgarn till prins Fredrik Adolf, Gustaf III:s yngste bror, född 1750 och 10/9 1772 tilldelad titeln hertig av Östergötland. Gården blev härmed kungsgård och huvudbyggnaden kungligt slott. Hertigen hade visserligen sin våning i Stockholms slott, i södra delen av västra slottslängans översta del, färdigställd 1760—1770. Han vistades dock alltmer sällan i Stockholm, allt oftare vid sitt regemente eller på Tullgarn. Han hade 1775 blivit t. f. och 1780 ordinarie chef för Västmanlands regemente och bodde under mötena först på bostället N. Salbo, sedan i en av honom uppförd paviljong på mötesplatsen Salbohed. Mellan mötena bodde han hela månader, stundom halva året, i apotekare Böttigers hus i Västerås. År 1788 flyttade Fredrik Adolf definitivt sin hovhållning till Tullgarn, där han alltmer inrättade sig och trivdes. Han kom att bo där i 12 år.

Övertalad av läkare och släkt att för sin vacklande hälsas skull söka något sydligt klimat, lämnade hertigen Tullgarn någon dag efter 15/8 1800 — det kom att bli för alltid. Efter en del kringresande i Tyskland och Frankrike — han skrev sig "Comte d'Öland" — bosatte han sig i Montpellier i Sydfrankrike, där han avled 12/12 1803. Hans svägerska Hedvig Elisabeth Charlotta skrev i sin dagbok i kapitlet "Januari 1804" om hertigens personlighet, om hans sjukdom och död. Efter hans frånfälle förvaltades Tullgarn till en början för kronans räkning. I k. brev från Stralsund 1/6 1807 tillät Gustaf IV Adolf sin faster Sofia Albertina att från den 14 sistlidna mars för sin livstid emottaga Tullgarns kungsgård "till full disposition och åtnjutande av alla därav fallande inkomster". Prinsessan bodde nästan varje sommar på Tullgarn. Hon avled 17/3 1829.

Om- och tillbyggnader

Det första stenhuset på Tullgarn anses ha uppförts eller åtminstone påbörjats av lagman Karl Sture Natt och Dag, som dog 1598. Den tidigaste bilden av byggnadens yttre utseende är Tullgarnsbladet i Svecia. Enligt Vennberg tillhörde Tullgarnsteckningen den grupp Dahlbergs-teckningar, som förelåg färdig hösten 1667 — i sin dagbok nämner Dahlberg dock endast ett enda besök på Tullgarn, nämligen 12/6 1682. Originalskissen graverades 1686 av Padt Brügge så troget, att endast några staffagefigurer ändrats och ett staket tillagts. Man ser byggnadskomplexet från söder, från sjösidan: huvudlängan mot norr växer fram mot söder med två trappgavlade flyglar, den östra och västra, innanför vilka och sam-

manbyggda med dem skjuter fram två kortare flyglar, varav den östra slutar med en tornbyggnad. De yttre, längre längorna förenas mot sjön i en sammanhängande fasad genom en lägre länga, som har ett fyrsidigt torn i mitten över porten samt platta, altanliknande tak med balustrad mellan detta torn och var och en av de längre flyglarna. Komplexets längor omslöt en inre borggård. Denna gårdsplans relativt stora markhöjd hade tidigare bildats genom jordfyllning. Från gårdens två hörn i söder ledde en trappa upp till vardera altanen. Tecknaren har försummat att visa den starka terrängsluttning, som genom nivåskillnad gjorde fasad- och våningsformationer olika åt norr och åt söder.

Men mangården från Sturetiden började med åren att förfalla och behövde s. a. s. följa med sin tid. En sonson till Ebba Brahe, greve Magnus Julius de la Gardie, som 1713 blivit ägare till Tullgarn, lät 1719—1727 utföra tämligen ingripande reparations- och ombyggnadsarbeten på "stoora steenhuset och flyglarne" under ledning av den franskfödde fortifikationskaptenen J. G. Destain (F. U. Wrangel och G. Selling). De inre kortare flyglarna torde då borttagits och den lägre längan i söder, som förenade de båda långa flyglarna, nedrivits och ersatts av en träbalustrad och trätrappor, som från gårdsplanen ledde ned mot stranden (en från västra och en från östra flygelns sydsida?). Huvudlängan kom härigenom att för framtiden helt öppna sin sydfasad mot viken. I mittaxeln förde från stranden en 33 m lång bro ut till 2 på var sida om bron belägna timrade bodar samt till en båtbygga; bodarna kallas på en karta från 1757 "båt- och visthusbodarna", 1770 sägs de vara

”täckta med brädtak” och vid 1800-talets mitt ligger där ”brygga och badhus”.

Hur Tullgarns huvudbyggnad arkitektoniskt tog sig ut, då Fredrik Adolf övertog godset, vet man ej, åtminstone ej i detalj, ty aktmaterialet är sporadiskt och knapphändigt.

Beträffande *inredningsarbeten* under hertigens tid och intill systemens tillträde har emellertid tre perioder kunnat belysas, 1783—1785, 1790—1794 och 1800—1806, så långt man nu kunnat döma efter de handlingar och ritningar, som studerats (Å. S., Rig).

För att få klarhet rörande *byggnadsarbeten* under samma tid har man att gå dels till bevarade arkivalia, dels till de 10 bilder, som visat sig ha bevarats. Arbetenas tyngdpunkt var förlagd till de två flyglarna. Dessa tycks ha föga berörts av arbetena 1719—1727. Enligt uppgift 1733 innehöll då västra flygeln kök och ekonomitrymmen, av vilka några t. ex. skafferier, bagarstuga och mangelrum låg i souterrainvåningen, dvs. i den undre av flygelns två våningar. Västflygeln kallades därför köksflygeln. I ett inventarium 1741 sades flyglarna vara så bristfälliga, att på dem ”erfordrades en anseelig reparation såväl inuti som på själva taket”. Förmodligen skedde denna reparation snart därefter. I ett memorial av Adelcrantz, grundat på en besiktning av Tullgarn i maj 1770 utförd av honom, slottsbyggmästare A. Robsahm och murmästare J. W. Friese, heter det: ”Karaktersbyggnaderna vid Tullgarn ha varit på ett berömvärdt sätt underhållna och ha ett så vackert utseende på alla sidor, till lands och sjös, som vore de nyligen färdigbyggda”. För Fredrik Adolf gällde det emellertid att få båda flyglarna påbyggda med en entresolvåning, ej fullt i höjd med

huvudlängan, och framför allt att få en omkastad rumsfördelning flyglarna emellan, så att västflygeln, köksflygeln, överginge till att bli kavaljersflygel (för gäster, uppvaktning och en del betjäning) och hela köksavdelningen flyttades över till östflygeln — matsalen, som tidigare legat i huvudlängans mitt, hade ju placerats längst ut i dess östra hörn.

Man grep sig an — när? — med *västflygeln*. Förmodligen revs den helt ned och uppfördes från grunden: souterrain med fönster ”utåt”, dvs. åt söder och väster, mellanvåning med stor port direkt mot den södra gårdsplanen samt där ovanpå den nya entresolen med ett ganska platt sadeltak av plåt och med fotbalustrad. På ritningen 13/8 1800 syns allt detta färdigt, åtminstone utvändigt. Invändigt hängde särskilt ett av flygelns rum, det blå kabinettet, ihop med huvudlängans paradvåning; kabinettet pryddes med målad dekor av A. Hultgren (Å. S., Rig). Ett lägre plattare plåttak samt fotbalustrad hade också *huvudlängan* fått. Kanske ställningarna t. h. på bild 1 haft samband därmed. Den 13/8 1801 kvitterade N. Ö. Österberg ut 30 rdr för diverse plåtslagararbete ”såväl medelst takens och gallrernas strykning som skorstenars beklädning på slottet”.

De 10 ritningarna från 13/8 1800 t. o. m. 21/5 1803 avser ombyggnaden av *östflygeln* och är väl närmast ett slags arbetsrapporter. Kanske Fredrik Adolf fick den tidigaste med sig, då han reste utrikes, och de övriga sig tillsända. E. P. Thoman signerar sin ritning 8/8 1801 ”I Diupaste Underdånighet”. Östflygeln har tidigare ibland kallats kyrkflygeln. Om ett kapells förekomst och plats finns emellertid ej bestämda uppgifter. 1641 kallas ett rum i ”undervåningarna” (vilka?) för

”Herre-Fateburen, som förre war Capell”. Kanske hade man sedermera åter låtit inreda fatburen eller något annat större rum till kyrka. Under Ebba Brahes tid tycks kyrkan ha varit fullt iordning (Wrangel). I varje fall inventerades ”Tulegarns Husskirkie” 1685, dock utan uppgift om, var den låg. Den nyssnämnde M. J. de la Gardie uppförde ca 1730 ett tvåvånings stenhus, senare kallat kavalersbyggnaden, på östra sidan om norra utfartsvägen för att, som det påståtts, däri inreda en kyrka. Men 1733 säges en kyrka vara tillämnad i huvudbyggnadens östflygel i en stor sal, vilken dock ännu 1770 stod oinredd. Under Fredrik Adolfs tid omtalas ej någon slottskyrka. Då Hölö församlings kyrka efter en ombyggnad 1796 återinvigdes, kallades den enligt k. brev 16/9 1793 Fredrik Adolfs kyrka, och hertigen skänkte den en altartavla, den heliga nattvarden, av Per Hörberg (han hade redan 1785 köpt en historietavla av Hörberg). Skissen till altartavlan finns i Konstakademiens bibliotek och är avbildad av Cnattingius.

Den 13/8 1800 befanns den gamla östflygeln vara riven till grunden, så när som på 3 fönsteraxlar längst åt söder och detta partis tegeltak jämte en skorsten (bild 1). Efter raseringen låg högar av mursten och grundsten kvar, dels inåt på södra gårdsplanen, dels utåt på terrängen åt öster. Från det kvarstående partiet börjades nu återuppbyggnaden.

Den 8/8 1801 hade man hunnit uppföra dels en fotmur av bullersten, däri fanns en välvd ingångsport, dels två våningar med 8 fönsteraxlar mellan huvudlängan och det kvarstående äldre partiet (bilderna 2 och 8). Den 14/8 rekvirerades från Tullgarns världshus 8 kannor à 9 sk. och $\frac{1}{2}$ stop brännvin (16 sk.) såsom

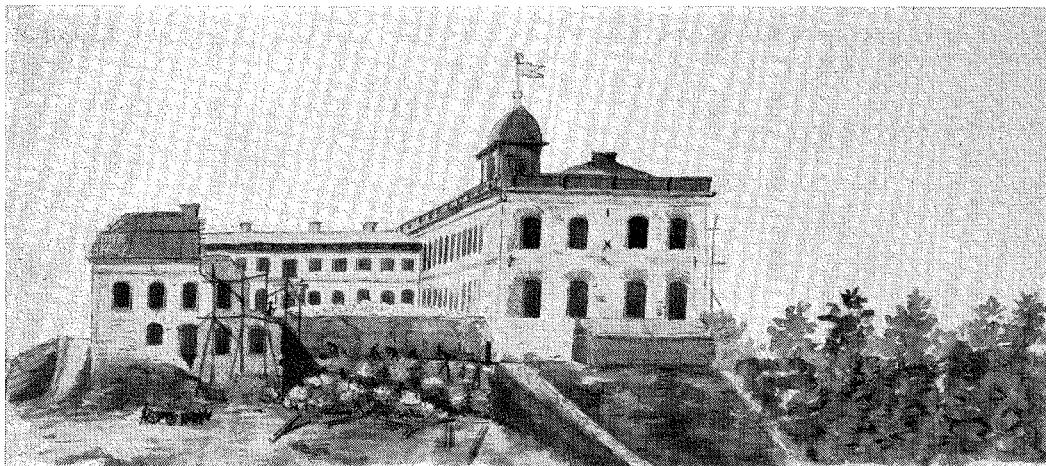
belöning åt arbetarna ”vid 2^{dra} bjälklagets uppläggande på flygeln”. Och 14/11 kvitterade Anders Larsson ut $35\frac{1}{3}$ rdr ”för entreprenerat arbete med trappans och fyllningens borttagande samt en djupare gravs grävning till sjön för ändan av köksflygeln samt 2 alnars djup grunds grävning för tillbyggandet för ändan av samma flygel”.

Den 29/5 1802 befanns de två nya våningarna med sina 8 fönsteraxlar påbyggda med en entresolvåning under ett tillfälligt skyddstak, ett lågt sadeltak av bräder. Av det äldre partiet återstod nu endast den nordliga fönsteraxeln med tillhörande tak och skorsten (bilderna 3 och 4). Själva muren i denna fönsteraxel tycks man ha behållit, ”är gammal behollen”, och så murade man vidare på den nya 10:e ”luften”.

Under sommaren 1802 tycks de två nya våningarna ha förlängts mot söder med ytterligare en fönsteraxel, varjämte man sysslade med avloppstrumman från det nya köket ned till viken (bilderna 5 och 9). Köket torde lagts i mellersta våningen längst i söder — låg ”bagerikammaren” därinunder? (Se Hultgrens text på bild 3).

Hösten 1802 och förvåren 1803 fick östflygeln äntligen sina sista 3 fönsteraxlar färdiga samt sin korta fasad mot söder. Det lilla stycket av det äldre taket med sin skorsten stod i det längsta kvar (bilderna 6 och 10). Den 14/3 1803 trakterades ”murare och timmermän vid översta bjälklagets uppläggande”.

Den 21/5 1803 vajade taklagskransen, ”taklagsmajen”, över östflygeln (bild 7). Entresolvåningen var färdigmurad och dess takstolar knäppta. Den 20/8 trakterades murarna för skälverkstimmar med 1 kanna brännvin (1 rdr), 2 kannor öl

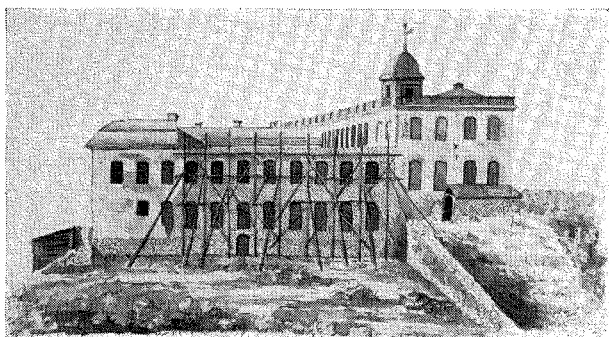

1. "Utsikt af den under Byggnad varande Östra Flygelen vid Tullgarns Slott den 13 Augusti 1800." Förmodligen av E. P. Thoman. I detta stadium såg Fredrik Adolf sitt Tullgarn för sista gången. Mer än hälften av den äldre östflygeln är riven, och ett 10-tal arbetare schaklar och röjer efter raseringen för att göra grunden till den nya. En man med käpp, skymtande mellan ställningarna, inspekterar uppifrån borggården. Framför den ännu kvarstående flygeldelen, mot vars mur en del tegel lagts upp, kommer en man med ett oxlass. Huvudbyggnadens östra fönsterpartier behöver lagas — där nedanför är ett tegelupplag placerat under ett pulpettak av bräder. Den västra flygeln är nu redan färdig med sin entresol. Dess tämligen platta sadeltak av plåt har — liksom huvudlängans — nedtill kantats med en balustrad (se även fig. 3—6). Förmodligen har också västflygeln uppförts helt från grunden ny, sedan den äldre rivits.

(16 sk.) samt tobak (2 rdr). Den 12/9 kvitterade plåtslagaren Erik Almgren från Stockholm 132 rdr för att han beslagit taket "å Köksflygeln" med 33 skp. järnplåt och strukit taket (inklusive hantlangaredagsverken).

Men nu i maj 1803 slutade dessa tecknade arbetsrapporter — före årets slut fanns ej längre byggherren att redovisa för. Men arbetena fortsattes, framför allt skulle den östra flygeln inredas.

I en P.M. till kungen 10/1 1804 före-

2. "Tullgarn den 8 August 1801. I Diupaste Underdånighet E. P. Thoman." Av östflygelns två våningar är nu 8 fönsteraxlar färdiga i tegel, foten murad av gråsten. Byggnadsställningarna ser synnerligen spinkiga ut. Upplag skymtar även på den södra sidan.

slår Tullgarns ekonomichef Zibet, att "den inredning av kök, kaffekök och bageri uti köksflygeln, som redan påbörjats, varvid det minst betydliga såsom murarnes avrappning, lås, dörrars, fönsterbågars och all panels anstrykning återstår", måtte få fortsättas, vartill Gustaf IV Adolf 4/2 1804 från Karlsruhe slott bifaller. Samtidigt biföll kungen Zibets förslag att "erforderlig inredning av de uti köksflygeln för hovmästaren, kocken och ekonomibetjäning ämnade rum jämte trappans uppdragande från nedersta botten till vinden, sedan trappstegen av sten redan äro inköpta och på stället, måtte i vår få företagas".

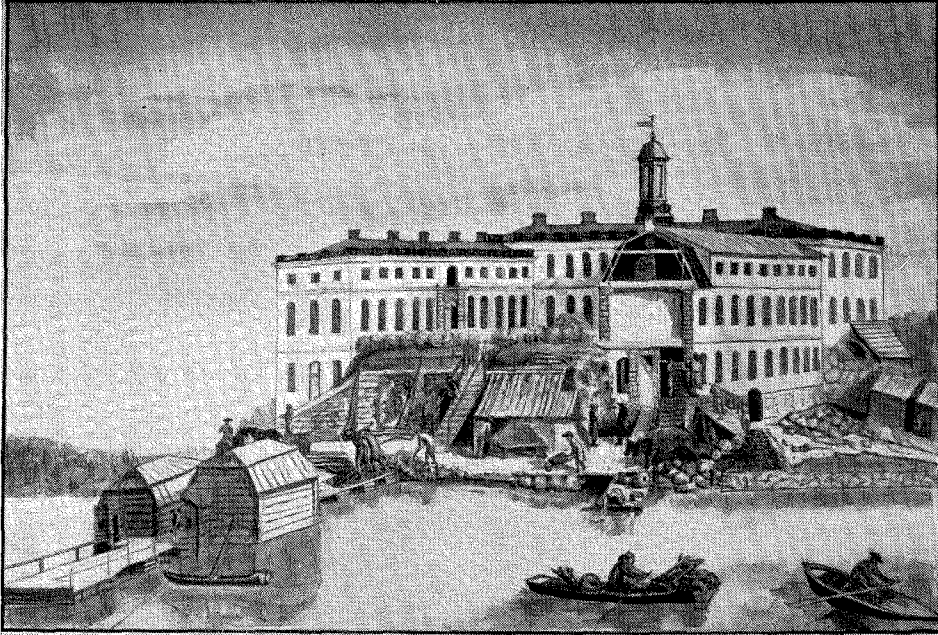
Angående västflygeln vänder sig Zibet 6/3 s. å. till kungen i en P.M. "På gaveln av den äldre eller s. k. kavaljersflygeln har rappningen avfallit och stenen för längre tid sedan tagit skada av röta, förmodligen av orsak att den antingen vid sen års tid eller med saltsjötegel murats. Till denna olägenhets avhjälpande hade sal. H. K. Höghet befallt att yttre gavelrummen till $\frac{1}{2}$ aln skulle rivras och med färsksjötegel åter uppföras samt därefter, lika med gaveln av nya eller köksflygeln, fogstrykas och med mindre dyr oljefärg anstrykas. 6 000 mursten äro härtill beställade och om detta arbete får verkställas i år, torde bli nödvändigt att det med vårens början företages." Den 28/4 1804 gav kungen från Karlsruhe sitt bifall härtill.

I maj 1805 uppvaktade Zibet med en mer specificerad P.M. Kavaljersflygelns gavel står fortfarande med avfallen rappning och skadade murtegel. Rörande köksflygeln heter det: "Av murarbetet återstår portalet inåt borggården, vartill trappsteg och uppståndare äro på stället. Trappan ifrån vinden till nedersta botten

avklistras, och gången i nedersta våningen avrappas. Kakelugnar felas 12 rum. Allt snickeriarbete är bara grundat och behövs anstrykas minst en gång; portarna till inre borggården ännu ej färdiga. Vägarna i alla rum med fint sandstock avrappade och ämnade att endast stänkas med vatten. Kardonlisten på alla sidor som vetter åt sjön har på många håll tagit skada och borde beslås med järnplåtar till 3 tums bredd. Trappan ifrån nedre borggården är alldeles obrukbar. Sal. H. K. Höghet hade ämnat låta uppdraga en ny i likhet med den som är vid K. Loogården, men som den bleve ganska kostsam och dessutom fordrar mycken tid, då där-
imot med dräglig kostnad och ganska snart trappan åter skulle kunna göras; sådan som den varit förut, föreslår jag att den senare utvägen till trappans istånd-sättande må vidtagas." Detta P.M. fick ett kungligt "Gillas".

På hösten 1804 satte S. Norström upp 3 kakelugnar: 1 i "bagerikammaren" och i 2 av konditorirummen. I mars 1805 hade J. Öfwerberg H:son levererat och satt upp 2 glaserade runda kakelugnar i kökskammarna.

I juli 1805 har tapetserar J. Hasselroth spämt tapeter "i 9 rum i nya flygeln", och i november redovisade A. Färngren för åtskilligt måleriarbete i båda flyglarna, mest i köksflygeln: bl. a. i stora köket, "kopparskurerskerummet", två skafferirum, bokhållarens kammare, yttre bagerirummet, själva bageriet och rummet innanför; strykning av två källardörrar, en vedkontorsdörr samt av "plåtarna på nya portalet" och av "4 galler på nedra porten" (mot öster?). Tyvärr är ofta rumsbeteckningar i handlingarna otillräckliga för lokalisering. 1805—1806 nämnes t.ex. rum för doktor, fatbursföreständerska,

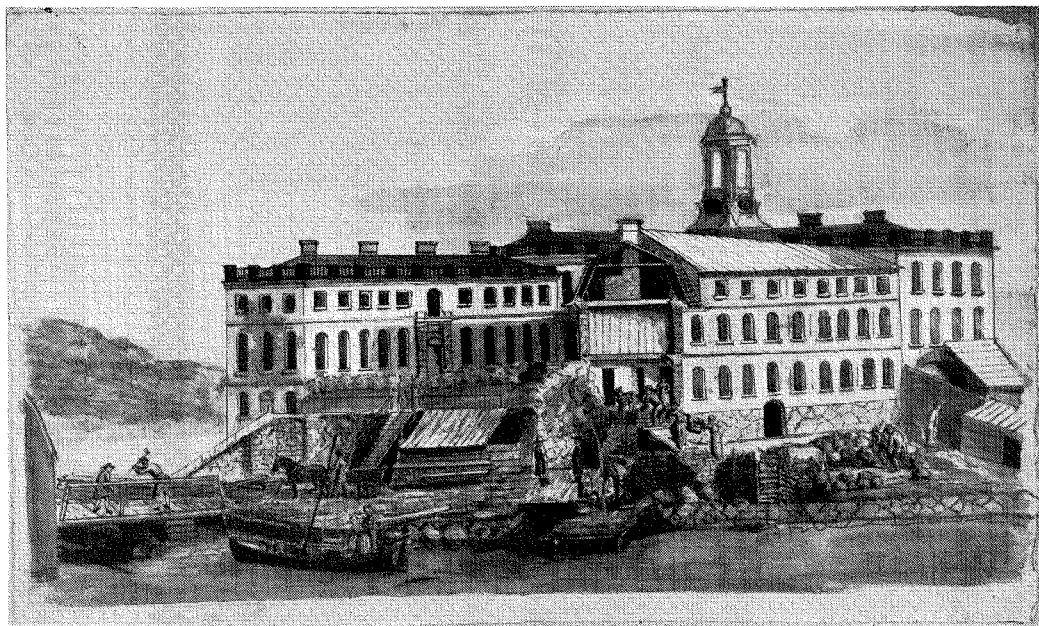
3. "A. Hultgren, Utsickt af Tullgarns slätt för d: 29 Majj. en luft är gammal behollen ututi bagerikammaren samt en uti köket. och således den 10de luf(t)en som muraren holer på med, den ljupa grav med bron är den Canal som slaskvaten skall ledas från köket, bron ferrdi kläd, till det stelet som arbetas." Året måste vara 1802. Östflygelns 8 fönsteraxlar, räknat från huvudlängan, har nu höjts med en entresol, som fått ett tillfälligt tak. Nu muras på den tionde "luften"; ett par kvinnor känka upp med ett lertråg. En bit av det äldre brutna taket, belagt med glaserat tegel, är kvar. Två piprökande herrar står på bron över avloppet från köket, och på en brygga från stranden — just vid slaskkanalens utlopp! — tvättrar en kvinna kläder. En man kör ett par oxar, som på ett flak drar stora stenar till strandskoning, där en arbetare planerar och en annan skjuter en skottkärra. Ett par timmermän förstärker träbron ut till två timrade sjöbodar, där två figurer skymta. På stranden t. v. syns två män, som efter häst kör den ene en vattentunna, den andre en kärra. En skepnad skyndar utför en trätrappa från gårdsplanen, där allra överst ett herrskapspar betraktar det hela. Utmed västflygeln är buskar planterade. Upplag, ett par under snedtak, och ett par bodar finns på arbetsplatsen. På vattnet två roddare, den ena båten med diverse föremål, den andra med fisksump.

förgyllare, lakejer, munsänk och taffeltäckare, kammarmusikanter, silvertvätter-ska; samt bibliotek, biljard, kallkammare, rustkammare, målarverkstad, skurum, tvättrum — var låg alla dessa? Snickarverkstad och husgerådskammare låg i några av huvudlängans välvda källare mot norra gårdsplanen. Bränneri, fatabur,

smedja låg kanske överhuvud ej inom slottsbyggnaden.

Tidigt 1806 är ytterligare rum färdiga; snickarna hade då "uppslagit panelningen i Nya Rummen", och två änkor och en hustru rengör därefter och skurar rummen efter en daglön av 4 sk. bco.

I april 1806 kvitterar S. N. Fornan-

4. Tullgarn. Östra flygelns ombyggnad. Utseende i maj 1802. Den färglagda teckningen äges av K. biblioteket i Stockholm och synes vara en variant av fig. 3; blickpunkten har dock förskjutits dels öster ut, dels närmare byggandet. Upplagen på stranden av tegel och sten har vuxit. De två roddbåtarna har ersatts av en skuta med två kvinnor och några spannar ombord.

der "en port-decoration i bildhuggeri" för 40 rdr bco — gäller tydligen någon detalj på det "par helfranska portar med sitt överstycke", som snickaren J. F. Weissenburg på hösten 1805 levererat. En vecka i juni 1806 vistades bildhuggaren C. G. Magnell på Tullgarn för att "uppslå något bildhuggeriarbete på portarna uti köksflygeln". Och i september s. å. har plåtslagare J. P. Hagberg anstrukit slottets och flyglarnas tak jämte gallerna med svart oljefärg.

Den södra (inre eller nedre) borggården hade under flera år varit belamrad med byggnadsmaterial, bodar och skjul. Under hösten 1805 var ett 20-tal torpare engagerade att hjälpa till vid bergsprängning och stens transporterande på inre

borggården (daglön: 8 sk. bco) och på våren 1806 fick de fortsätta med gräsplaners och gångars planering och stenmurs läggning (åt söder?).

På bilderna 3—6 syns en enkel trätrappa med ledstänger föra från borggårdens ytterkant ned till stranden. Fredrik Adolfs nyss nämnda förslag till en "Logårdstrappa", dvs. från ett plan skjutande ut från borggården i mittaxeln skulle utmed muren en trappa leda åt väster, en åt öster, avråddes av Zibet. Hur denna förbindelse mellan gårdsplanen och stranden på skiftande sätt med olika terrasserings utformats under tiden från södra längans nedrivande fram till våra dar går ej att i detalj följa i brist på sammanhängande material. Huvudtanken har varit: en

trappa från gårdsplanen i mittaxeln ned till ett plan, från vilket trappvingar eller sluttande apporeljer söker sig ned, aningen mot stranden nedanför flyglarnas sydfasader eller, efter en sväng mot öster, resp. väster, mot stranden i mittaxeln.

Sedan Sofia Albertina 1807 tillträtt Tullgarn, lät hon självfallet företaga en del förändringar och reparationer.

Material

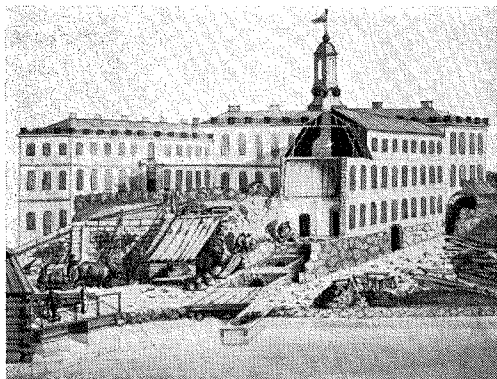
Material för byggande och inredande, liksom också arbetsfolk, togs naturligtvis från olika håll. Vad beträffar *tegl*, kan ej heller om detta sägas mer än vad som framgår av de ojämnt bevarade handlingarna. Tullgarns gård tycks tidvis haft ett eget tegelbruk. På en karta 1773 i lantmäteristyrelsen anges en plats, "varpå tegelbruket är anlagt". Där markeras 2 tegellador samt 2 bryggor vid Pålsundet, nordost om Tullgarn. Pålsunds krog, också vid Pålsundet, ligger strax norr om tegelbruket. Det förefaller som om detta bruk vore det s. k. Tullgarns tegelbruk. I en P.M. 1785 rörande Tullgarn sägs bl. a. att stora tegelugnen var igenfallen och taklös. Men den måtte ha satts i stånd. I en P.M. i maj 1802 påpekar Zibet, att Tullgarns tegelbruk ej bör slå årligen mer än högst 50 000 murtegel. Den 17/6 1805 betalades lön till G. Jonson "för slagning och bränning av 8 800 murtegel vid Pål-sunda tegelbruk". Och i oktober 1806 byggdes en ny tegellada samt gjordes en överbyggnad på Tullgarns tegelugn, som då genomgick en kraftig reparation. Men Tullgarn var ej självförsörjande, när det gällde tegel. Under år 1801 inköptes för slottsbyggnaden, förmodligen för den nya östflygeln, 36 000 murtegel från Brandalsund, norr om Tullgarn på Södertörn.

Köpet — 9 rdr per 1 000 — betaltes till fideikommissarien till Brandalsund frih. Carl Arvid Lowisin, som 1799 blivit kapten och s. å. kavaljer hos Fredrik Adolf. 1802 levererade Brandalsunds tegelbruk 6 000 och 1804 5 000 murtegel. Vidare har utkvitterats: från Sörby tegelbruk i Torsåkers sn (?) väster om Tullgarn 21 800 murtegel (1802—1804) och 15 100 taktegel (12 rdr per 1 000; 1804—1806), från Nynäs i Bälinge sn (?) sydväst om Tullgarn 15 000 murtegel (1805) samt från k. sekr. P. E. Skjöldebrands Erikslund väster om Trosa, sydväst om Tullgarn 6 200 murtegel (1806). Tyvärr omtalas ej, var dessa olika tegelposter använts inom godset.

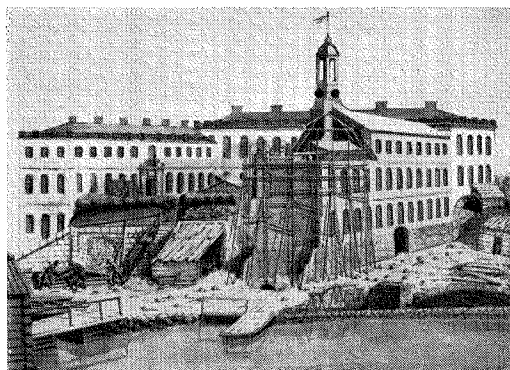
I övrigt kom det mesta av material och arbetskraft från Stockholm.

För arbeten i huggen *sten* och deras montering svarade J. A. Göthe och hans gesäller. Den 21/5 1801 kvitterar Göthe "3 st. källargluggar", förmodligen ramstenar för östflygelns västra källarfasad (se bild 8). 1803 levererar han (för östflygeln?) 69 Ölands trappsteg, 800 Ölands golvsten, 8 pilastrar, 54 fönsterunderliggare av Gotlandssten, "huggna efter given modell" (1804 ytterligare 3 st); 1804 följde en sandstenstrappa av 3 steg, 2 sidstycken i porten, 1 underslag och 210 Ölands plansten — för östflygelns port och delar av södra borggården? — och 1805 slutligen 2 sandstenstrappor av 3 steg. På hösten 1805 har stenläggaren P. Åkerberg "lagt gata af kullersten på borggården" (den norra eller den södra?).

Zibet omtalar i maj 1804, att från Tullgarns kalkbrott brändes årligen ca 300 tunnor *kalk*, "som även detta år går till slottsbyggnaden". I juli och oktober 1804 samt i juli 1805 t. ex. skedde kalkbränning i Tullgarns kalkugn, men då och då

5. Tullgarn. Östra flygelns ombyggnad. Förmodligen sommaren 1802. I grunden under östflygelns södra avslutning går "vatnledningen ifrån köket" (enligt samtida uppgift på bladets baksida). En man ser ned i ledningen, åt söder finns i murningen en plan öppning, "lemnad till rensning", och strax bortom plankbron syns "skiefva valvet till vattnledningen", 3 alnar högt. En man och en kvinna på bron till sjöbodarna; ett oxlass med körkarl och bakpå en pojke. En figur går uppför trappan till gårdsplanen, där två par står och konverserar.

6. Tullgarn. Östra flygelns ombyggnad. Utsikt hösten 1802 eller förvåren 1803. Södra delen av flygelns är nu uppförd i två våningar. Där ovanpå syns ett arbetslag, män och kvinnor, och en arbetsbod. Ställningar står kvar, entresol med 3 fönsteraxlar skall uppföras och den lilla resten av det äldre taket borttagas (tecknaren tycks felaktigt ritat 12 fönsteraxlar i stället för 11). På stranden åt väster sysslar några timmermän med takstolar, en arbetare bär en tegelbörda uppför trappan till gårdsplanen, på vilken syns flera materialupplag.

inköptes dessutom åtskilliga läster Gotlandskalk genom stockholmshandlare.

Hos järnkrämar F. Widbom upphandlades (1801—1806) div. ting av metall såsom ekspik, kopparspik, nubbspik, järnplåtar i lådor, Österbystål, släggor, kammarlås, utanlås, skåplås, engelska dörrgångsjärn och skyfflar.

Massor av *trävaror* förbrukades naturligtvis till ställningar, skälvirke m. m. Under åren 1802—1804 inköptes t. ex. 250 tolfter bräder av olika kvalitet och tjocklek genom A. Öström; 1805—1806 upphandlades över 90 tolfter bräder genom Fris—Falck och E. Lindström.

Kakelugnsmakaren Jos. Öfwerberg H:son hade åtskilligt arbete på Tullgarn: nya *kakelugnar*, vitglaserade eller marmorade, uppsattes 1805 (för 545 rdbco), äldre nedtogs och omsattes 1806. Också i ekonomibyggnaderna hade han

att göra: så omsatte han 4 ugnar i ladugårdsbyggnaderna och lagade 4 ugnar i det av Fredrik Adolf byggda "persikohuset".

Fönsterglas togs, via stockholmshandlare, från Björneborgs glasbruk (1803—1806), från Nyby (1804) och Sandö glasbruk (1805). Glasmästare Olof Malmölöf satte in rutorna.

Från "Mechaniska Factoriet" (Charles Apelquist, Marieberg) köptes 1804 ej mindre än 114 dussin *träskruvar* av olika nummer.

För inköp av de tallösa ting, som målare, snickare och smeder behöver — *material* och *verktyg* — hade Tullgarn från april 1800 en kommissionär i Stockholm, bokhållaren A. Tingberg, ibland med titeln "hofinköpare". Material och verktyg för målarna inköptes dessutom direkt från kryddkrämaren Clas J. Dahlgren.

För en del *inredningsdetaljer* vände man sig till lärftkrämare i Stockholm: J. Linstrom (lärft till rullgardiner, buldan m. m.) och J. Hazelius (bolstervar, filter, täcken, gardinväv, tråd, vadd och dyl.).

Men allt av material och arbetskraft hämtades inte från Stockholm. Så kom åtskilligt järn från Ehrendahls styckebruk i Frustuna sn, söder om Gnesta, väster om Tullgarn (nedlagt senast 1852). Så levererade bruket 1804 och 1805, genom brukspatron J. Löfving, allehanda spik och stänger av både platt och fyrkantigt stångjärn samt 1805 även finsmitt stångjärn efter beställning till trappgaller.

Från Marmor bruket (C. J. Gyllenborg) kom 1801 9 st planskivor. Från Trosa lämnade P. Liedbeck (1803—1806) lim, bergkrut, tapetnubb, en del färger, spik linolja m. m. och en murmästare från Trosa Anders Malmberg fick 1805—1806 göra div. murarbete. "Gripsholms fabriquer" levererade 1803 för 19 rdr blyvitt, och i Södertälje upphandlades genom P. G. Kindgren 1805 både lim och järnplåtar.

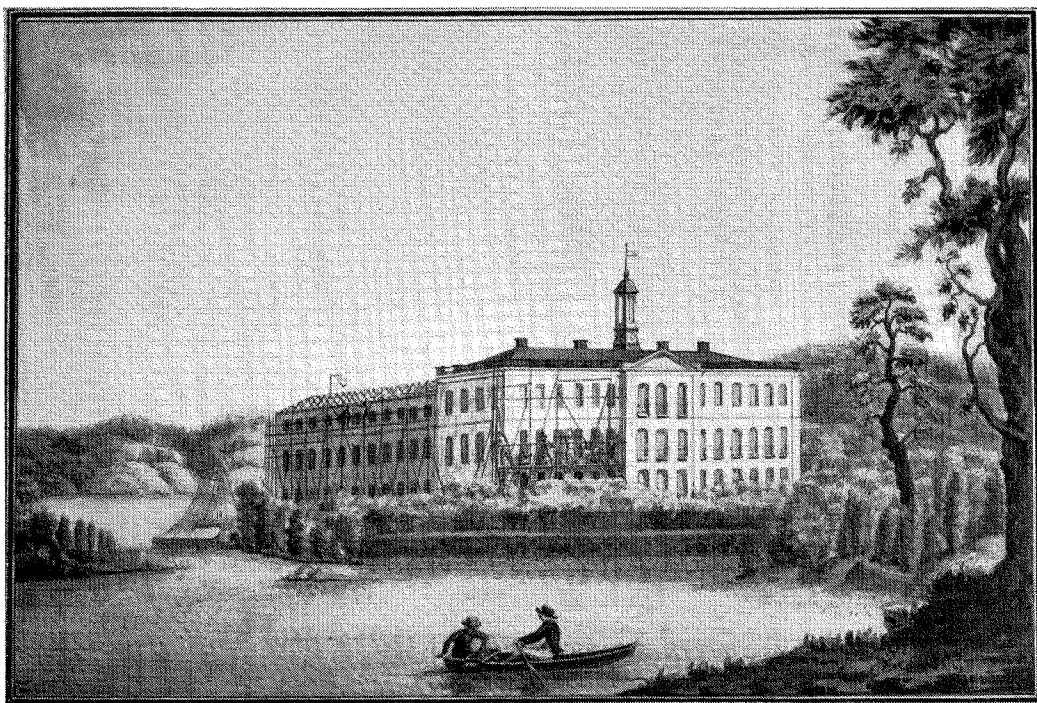
Mycket material fraktades landvägen till Tullgarn. Från Stockholm for skjutsarna med sitt gods, efter förtullning vid Hornstull, via Fittja, Södertälje och Pilmkrog till Tullgarn. Åtskilligt togs dock sjöledes med tull vid Blockhusudden. Tidigare hade Tullgarnsbåten förts av en skärgårdsbonde med arvode per resa, men 1792 antogs en skeppare, som, då han var ledig, i allmänhet biträdde som timmerman vid slottsarbetet. 1804 är en skeppare Erik Westerberg upptagen i gårdsstaten, och 1805 hade man anskaffat en stor segelbåt, fartyget Cronan. Enligt inventering 1806 av Zibet ägde Tullgarn då, utom Cronan med jolle: 1 skärkarlsbåt, 1 mindre, kallad Mjölökkan (synlig på bild

4?) och 2 ökstockar; samtidigt befann sig i Fiskboden bl. a. 1 ekstock och 1 roddsump av ek. Tullgarns rika fiske — i räkenskaperna fanns ett särskilt strömmingskonto — var under Fredrik Adolfs resa bortarrenderat, men därefter stod några år fiskaren E. Stenberg på gårdsstaten (från 1807 pensionerad).

Arbetsförhållanden

Möjligheten att belysa arbetsförhållandena vid dessa om- och tillbyggnader 1800—1807 är också den ganska begränsad. Ifrågavarande arkivhandlingar, huvudsakligen räkenskaper, föreligger endast med stora luckor och är tämligen knapphändiga.

Byggnadskostnaderna kom att betalas av Fredrik Adolf, som dock ansåg sig blott ha förskotterat dem. I ett memorial 23/11 1792 påminner hertigen om ett av Gustaf III 1785 skriftligt givet löfte att, sedan hertigen till kungens prövande inlämnat desse in till slottets reparation och rummens möblering, tillse vid statens reglering, vilka medel kunde användas till Tullgarns iståndsättande, ett löfte, som kungen 1791 på Haga upprepat. "Emellertid har jag sedan 1785 använt av mina enskilda medel till slottets uppbyggande årligen 2 000 rdr, varigenom min handkassa dess 7 år tillkommit en skuld på 14 000 rdr. Möblering av rummen begär jag ej, ehuru det ingick i utfästelsen. Jag anhåller endast, att slottet iståndsättes, att ersättning må förordnas för förskotten och anslag må utgå till slottsbyggnadens fullföljande." Fredrik Adolf hade ur sin handkassa förskotterat från 1785 t. o. m. 1791 14 000 rdr. Hans utlägg på Slotts Byggnads Räkningen från 1792 till 16/8 1800 finns ej specificerade och från 16/8

7. "And: Hultgren. Ut sigt af Kongl: lust slättet Tullgarn d: 21 Maj 1803." Östra flygeln har fått sina takstolar färdiga — en taklagskrans svänger i vinden borta i söder. Två män uppe på ställningen lägger redan horisontalt ut på takstolarna brädlängder för det definitiva takets plåtrader. Den östra delen av huvudlängans fasad mot norra gårdsplanen lagas och repareras av ett arbetslag på ställningar. Nere vid stranden söder ut syns några upplag och en skuta. Från vänster sticker ett stycke av Notholmen fram. I förgrunden två män i en eka, den ene (dalkarl?) ror, den andre fiskar.

1800 t. o. m. 1803 var de enligt räkningar 11 508 rdr. I en revisionsberättelse från 23/10 1801 uppges, att slottsbyggnaden från mediet av 1789 kostat 40 869 rdr. Man kan beräkna, att kostnaden från 1785 t. o. m. hertigens dödsår 1803 överstigit 60 000 rdr rgs.

Den som på Fredrik Adolfs vägnar närmast hade överinseendet av Tullgarn var Ebbe Ludvig Zibeth, vid 30 års ålder 1782 hertigens handsekreterare och s. å. adlad Zibet, 1793 kommerseråd, död 1817. Fredrik Adolf lämnade före sin utresa 1800 Zibet fullkomlig decharge för all den befattning denne haft med Tull-

garn och de medel, där influtit, och uppdrog åt honom "att under min utrikes resa ha överinseendet vid Tullgarns kungsgård och min slottsbyggnad samt därom disponera som honom för mitt intresse bäst synes. Tullgarns slott den 15 Augusti 1800. Fredrich Adolph". Zibet hade svarat för räkenskaperna såväl rörande Tullgarns byggnadsstat som dess slotts-, gårds- och pensionsstater.

Under hertigens bortovaro fortfor alla byggnadsarbeten, och Zibet hade ensam, utan inspektor, tillsyn och vård om allt; han hade rum i slottet, förmodligen i västflygeln. Då kungen 1804 återkom från

Karlsruhe, anhöll Zibet att bli entledigad, men fick 25/4 1805 kunglig befallning — på prinsessans anhållan — att fortfara med inseendet över Tullgarns "tillbörliga skötsel och brukande samt med inkomsternas uppbärande och redovisning, med vad mera till egendomens förvaltning hör för K. Maj:ts räkning samt låta fullborda de redan företagna arbeten och reparationer", allt under överinseende av överståthållaren greve af Ugglas. Kungen gav Zibet 17/3 1808 på af Ugglas' anhållan decharge för hans förvaltning 14/3 1805 till 14/3 1807. Då Sofia Albertina vid sitt tillträde till Tullgarn påkallade Zibets biträde, kunde denne ej neka att kvarstå. I maj 1812 skriver Zibet: "Den mig för prinsessans räkning vid Tullgarn uppdragne befattning har nu mera upphört." Sofia Albertina hade 4/5 1811 uppdragit överinseendet av kungsgården åt sin förste stallmästare greve Gustaf Stenbock.

Zibet brukade taga ingående del av alla räkenskaper, som ofta försågs med hans adliga vapen med den hoppande zibetkatten (under året efter hertigens död använde han svart lack). En och annan gång "ackorderade" han ned priset på en räkning — prutade t. ex. på bildhuggare A. Söderbergs räkning 26/5 1804.

Någon bestämd arkitekt skymtar ej i samband med östflygelns ombyggnad; arbetet tycks ha tagits såsom ett rent byggmästar- eller snarare murarföretag. Några våningsplaner med fastställd rumsfördelning fanns nog, och mer ansågs kanske ej behövas.

K. hovbildhuggaren Thoman, som spelade en viktig roll framför allt vid inredningen av paradvåningen (Å. S., Rig), gjorde under tiden 16/8 1800—12/11 1802 sex besök vid Tullgarn på tillsammans 28 dagar. För dessa besök fick han

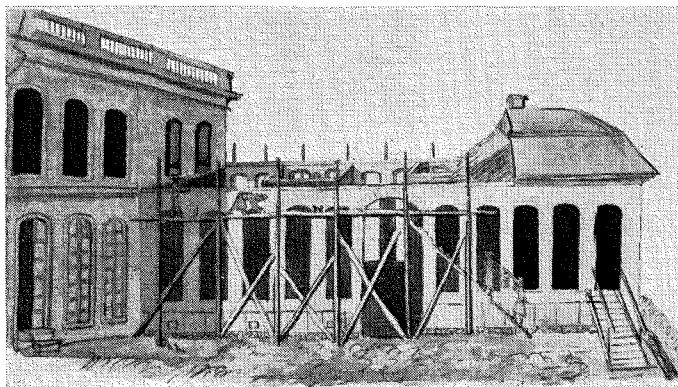
sammanlagt 45 $\frac{1}{3}$ rdr, som utgjorde dagtraktamenten samt ersättning för skjutsar och för 10 ritningar! Han arbetade 1796—1818 vid Rosersbergs slott.

Om hovmålaren Anders Hultgren och hans utbildning har Setterwall lämnat flera uppgifter. Det kan tilläggas, att han var född 1763 i Arboga. Hans verksamhet vid Tullgarn, där han utom lön hade kost och bostad ("Hultgrens rum", "Hultgrens förstuga"), sträckte sig åtminstone in i 1807 — han uppbar i mars 1807 en kvartalslön på 50 rdr bco. Ett av villkoren för Tullgarns överlämnande till Sofia Albertina var enligt kungabrevet 1/6 1807, att "målaren Hultgren, som både under hertigens livstid och sedermera med särdeles skicklighet förrättat åtskillige målararbeten och som skall haft löfte om livstidsförsörjning på Tullgarn, där han även ännu vistas, av prinsessan, så länge Hultgren på Tullgarn är sysselsatt, skall åtnjuta samma löneförmåner som förut". Även Hultgren var verksam vid Rosersberg, vid dess nyinredning efter 1810. Han dog medellös i Maria Magdalena församling i Stockholm 6/4 1833 "af förkylning", efterlämnande änka och fyra barn.

Den som skötte arbetarnas avlöningslistor var först bokhållaren Per Lundgren och från februari 1803 And. Julbäck, ibland kallad hovbokhållare. Alla betalningar gjordes i riksgäldsvaluta. Trots myntrealisationen 1803 (då 2 rdr bco sattes = 3 rdr riksgälds) begärde Zibet i februari 1804, att arbetarnas löner fortfarande "såsom hittills" finge utgå i riksgälds. Fr. o. m. maj 1805 tycks emellertid bancovaluta införts. Ännu 1807 inkommer dock räkningar i rgs, som vid likvidering fick förvandlas till bco.

På de avlöningslistor, som finns från

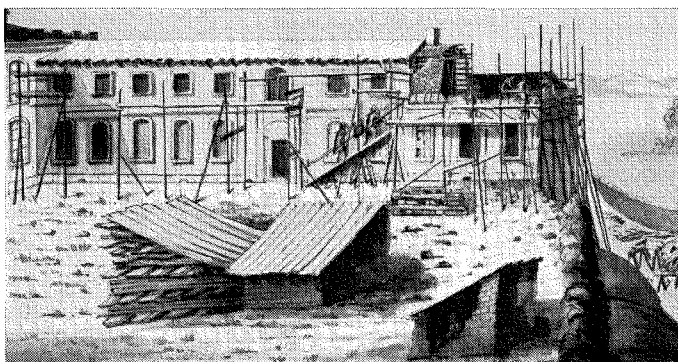
8. "Tullgarn den 8. Augusti 1801" (osignerat). Östra flygelns ombyggnad, sett från södra gårdsplanen. Två murare arbetar uppe på en ställning, dit en man och en kvinna bär tegel uppför en stega.

9. Tullgarn, som föreg., förmodligen sommaren 1802. Två fönsteraxlar felas ännu i söder. Ett tillfälligt tak är lagt över entresolen. På gårdsplanen murtegel.

10. Tullgarn, som föreg., förmodligen hösten 1802 eller förvåren 1803. Man arbetar på sista, södra delen av entresolen. Ett stycke av det äldre tegeltaket med sin fotplåt står fortfarande kvar. Upplag av bräder och tegel på gårdsplanen.

1800 till 1807, stod länge förgyllaren J. Ekman först; då hans namn försvinner från 1/4 1804, ersättes han ej av någon yrkesbroder. Den flitigaste målaren var And. Färngren, vars hustru 1806 tjänade 8 sk. bco om dagen "för färgrivning och

anstrykning". Också snickarna Fröberg och Petter i Burn var med från 1800, men försvinner från listorna i april 1805. Timmerman Petter Hellström deltog i arbetet alla 7 åren — han hörde till de många, som kvitterade med bomärke. För

övrigt kom och gick på kortare tider både målare, snickare och timmermän.

För murararbetet svarade åldermannen i Stockholms murmästareämbete Lorentz Kolmodin (Alm, s. 102). Det utfördes av hans gesäller under ledning av verkgesällen Petter Söderberg och för deras löner m. m. utkvitterade Kolmodin 3 623:14 rdr rgs från 16/8 1800 t. o. m. november 1806. Murhantlangarna fördes på hantverkarnas månadslistor. De manligas dagslön var i regel 12 sk., de kvinnligas 8 sk., ja, ibland bara 6 sk. rgs. Hantlangerskorna var pigor, hustrur eller änkor — man och hustru hantlangade ibland båda. Gossar förekommer någon gång, mest i arbete vid "Engelska Trädgårdsanläggningen" (som finns upptagen på Tullgarns statlista redan 1790—1791), men även som murhantlangare — lägsta dagslön 4 sk. rgs.

Även några dalkarlar (se bild 7) var i arbete vid Tullgarn: Hindrich Hindricsson, Per Persson och Anders Erson, alla från Mora sn och Vinäs by. De två förra flyttade "en anlagd loge efter accord förutom 1½ kanna brännvin" — enligt räkning några dar före midsommar 1804. Följande maj hade Hindricsson och Erson lagt grunden till ännu en ny loge.

Brännvin var ingen ovanlig post. Förgyllaren Ekman behövde "brännvin till förgyllning uti slottet", och det behövdes

också då och då "brännvin till baddning åt oxarna vid plöjning". I åtskilliga månadslistor figurerar poster sådana som "brännvin till uppmuntran för arbetare vid särskilda tillfällen", "till fiskaren Stenberg, discretion" eller "till slätterkarlarna". Zibet sålde 29/2 1804 två gamla brännsvinspannor med tillhörande hattar och slangar för 323 rdr, säkerligen för att köpa nya (i Tullgarns räkenskaper ingick ett särskilt brännvinskonto). Midsommarafton 1804 tycks murarna och samtliga hantverkare bjudits på förtäring på Tullgarns värdshus, traktörskan Ahlgren kvitterar 4:32 rdr bco för 3 kannor brännvin, 6 kannor öl, 1 skp. skrätt bröd och ½ skp. ost.

Sedan bildhuggaren Thoman, enligt egen meritlista 1819, byggt (på 1790-talet?) "det nya slottstornet", förfärdigade stockholmsurmakaren Peter Strengberg ett tornur av mässing, om vilket Strengberg i sitt kvitto 16/12 1806 uppger, att det "går i 8 dar samt slår och visar på 2:e sidor" — några veckor senare slog uret in det nya året 1807 (det var väl detta slagur, som i slutet av 1890-talet ersattes av ett nytt).

Efter 1807 har mycket byggtts och ombyggtts på det Tullgarn, som enligt K. maj:ts beslut 25/1 1935 åtnjuter särskild omvårdnad i egenskap av byggnadsminnesmärke.

KÄLLOR

Arkivalier:

Nordiska museet. 9 ritningar (fig. 1—3, 5—10). — K. biblioteket. E. Dahlbergs teckning till Tullgarn i Svecia samt en teckning av Tullgarn (fig. 4). — General-lantmäteri-kontorets arkiv. Karta av G. Wahlström 1773. — Kammararkivet. Slott och gårdar. Tullgarns räkningar 1/5 1805—14/3 1807. — Kammarkollegii arkiv. Kammaradvokattfiskals-ämbetet äganderättshandling n:o 19 och 21. — Riksarkivet. Kungl. arkiv. Svenska prinsars och prinsessors arkiv. 50. — Riksarkivet. K. E. Lagerheims samling. Inkomna brev. Ser. II:Z. — Riksarkivet. Statskontorets arkiv. Huvudarkivet. F. Ser. II:12. Spridda ink. räkenskaper. Slottsräkenskaper 1800—1804.

Litteratur:

H. Alm, Murmästareämbetet i Stockholm, 1935. — A. Bäckström, Thomans och Estenbergs meritförteckningar, i Tidskrift för konsthvetenskap, 1919. — Oct. Carlén, Tullgarns slott och Hölö socken, 1871. — Oct. Carlén, Tullgarns slott, dess historia och samlingar, 1878. — B. Cnattingius, Pehr Hörberg, 1937. — V. Granlund, utg. Johan III:s byggnads- och befästningsföretag, 1875—76. — A.

Hahr, De svenska kungliga lustslotten, 1899. — G. Hahr, Ehrendals styckebruk, i *Arte et Marte*, 1953. — Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok, vol. VII, 1936. — T. Holm—S. A:son Sparre, K. Västmanlands regementes historia, del V, 1933. — S. Karling, När Makalös byggdes, i *S:t Eriks årsbok* 1931. — A. Lindblom, Stockholms slotts historia, bd 3, 1941. — E. Lundberg, Byggnadskonsten i Sverige, II, 1948. — H. Lundström, utg. Erik Dahlbergs dagbok, 1912. — J. E. Petri, Beskrifning öfwer Hölö socken, 1828. — G. Selling, Svenska herrgårdshem under 1700-talet, 1937. — G. Selling, Destain, i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, 1941. — Å. Setterwall, Den gustavianska miljön på Tullgarn, Rig 1956 (citeras A. S., Rig). — E. Sidenbladh, Urmakare i Sverige 1947. — C. M. Stenbock, utg. Magalottis reseskildring från Sverige 1674, 1912. — Stockholmsbilder från fem århundraden, 1923. — E. Tegnér, Svenska bilder från sextonhundratalet, 1896. — E. Vennberg, utg. *Suecia antiqua et hodierna*, 1924. — F. U. Wrangel, Tullgarn, 1888. — Förteckning över byggnadsminnesmärken enligt k. maj:ts beslut den 25 jan. 1935, 1938.

SUMMARY

Reconstruction of Tullgarn, 1800—1807

Tullgarn, since 1772 state property and royal palace (cf. Rig. 1956), lies in the province of Södermanland about 36 miles from Stockholm. The palace, the building of which was begun at the end of the 16th century, was rebuilt 1719—1727. The two wings seem to have been little affected by the reconstruction. Their turn, however, was not long in coming. When Prince Fredrik Adolf, the brother of King Gustaf III, acquired the ownership of the palace, first the west wing and then in the year 1800 the east wing fell to reconstruction. It is the work of recon-

struction on the latter that is here the object of description.

The author begins by reproducing drawings which probably served as reports on the progress of the work. They date from the years 1801—1803. In 1803 the royal builder died, but the work of reconstruction continued. Basing his facts on preserved accounts and other records the author gives a description of the progress of the work, the nature of the materials used, and the working conditions during the building.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

ALFA OLSSON: *Om allmogens kosthåll. Studier med utgångspunkt från västnordiska matvanor.* Institutet för västsvensk kulturforskning. Skrifter 4. Göteborg 1958. 196 s. Pris kr 18:—.

Alfa Olssons akademiska avhandling "Om allmogens kosthåll" har tagit folkets mathushållning och matvanor till etnologiskt forskningsobjekt. Härmed har författaren gjort den etnologiska vetenskapen en tjänst genom att till akademisk diskussionsnivå upphöja ett ämne, som länge har varit liksom undanskymt bakom olika andra grenar av folklivsforskning. Avhandlingen i fråga är inte det första arbete som har underkastat de folkliga matvanorna en etnologisk granskning, men det finns få sådana, som har gjort det med en bestämd problemställning. En mönstergill undersökning av det sistnämnda slaget är Åke Campbells år 1950 publicerade arbete "Det svenska brödet", men dess ämnesområde är mera begränsat. Medan Campbell följer en enda typ av cerealiekost, tar Olsson en hel grupp av sådan kost under behandling. Hit hör framför allt några ålderdomliga kokta mjölrätter, gröt, olika slags vällingar och kamsrätter, kända under olika namn såsom paltar, kroppkakor m. m. Sida vid sida med dem följer ett urval av animala födoämnen, fisk, kött, matfetter, vilka enligt det gängse språkbruket kallas för sovel. Undersökningen av dessa två olika slags ämnen eller rätter sker emellertid endast i viss utsträckning efter skilda linjer, ty så småningom rycker frågor om historiska och funktionella relationer mellan cereala och animala födoämnen i förgrunden, och detta framtvingar då ett kombinerat betraktelsesätt med långsyftande målsättningar. Relationerna mellan cerealer och animala ämnen utgör rentav ett av de viktigaste problem som författaren sökt lösa. Men det utgör endast en del av hela verket. Den andra delen är ägnad den äldre förrådshushållningen, som författaren har försökt karak-

terisera genom några drag ur mjölkhus-hållningen. Avhandlingen är sålunda icke någon sammangjuten undersökning utan består formellt sett av två eller tre skilda avsnitt.

Före själva innehållsgranskningen vill jag med några få ord karakterisera hela avhandlingen och framför allt framhäva dess förtjänster. Författaren är begåvad med en hel del goda forskaregenskaper. Hit hör först och främst förmågan att kort, koncist och klart framföra sina tankar och synpunkter och därvid skilja det väsentliga från det oväsentliga. Jag understryker dessa egenskaper bl. a. av den anledningen att avhandlingen inte är särskilt omfattande rent kvantitativt sett. Med användande av ett annat, mindre precist uttryckssätt eller mindre övertänkt språk skulle arbetet utan tvekan behövt avsevärt mera utrymme än vad nu är fallet. Om en god forskarinstinkt talar det sätt varpå författaren har angripit sitt ämne. Hon följer inte någon stelrad, konventionell linje i forskningen, utan betraktar saker och ting från olika sidor och synpunkter. Likväl är hennes problemställningar originella och tack vare detta har hon inom matforskningen lyckats visa nya vägar samt väcka tankar som utan tvekan skall stimulera den etnologiska matforskningen i framtiden. Förutom i nordisk folklivsforskning visar avhandlingen författarens goda orientering i förhistoriska och allmänt etnografiska frågor och det gör, att sakbehandlingen ibland vill glida över på ett allmänmänskligt plan. Att en sådan tendens vid en regionalt begränsad undersökning inte är utan faror, är en annan sak, som vi kommer att vidröra längre fram. Avhandlingens livliga stil, ofta omväxlande frågeställningar samt ämnets gruppering i korta avsnitt under slående rubriker, gör att boken bjuder t. o. m. en underhållande läsning.

Vid sidan av allt jag har kunnat notera som förtjänster i avhandlingen märks även en del svagheter eller rentav brister. Vad som framför allt saknas är en samlande inledning, där de bärande idéerna, de ledande tankarna och

hela arbetets syftning skulle ha framlagts på ett mera koncist sätt. Här kan ju författaren invända och åberopa de två första kapitlen, "Kostvanorna i etnologisk belysning", samt "Matvanorna och miljön", men dessa partier är för vidlyftiga och diffusa för att kunna ge ett klart formulerat svar på ovan ställda frågor. Vad dessa kapitel innehåller, skall vi se längre fram.

I detta sammanhang vill jag påpeka en annan svaghet som berör själva beläggmaterialet. Författaren har tydligen inte gjort några större ansträngningar att systematiskt gå igenom all litteratur och samlingar i landets alla folklivsarkiv som kan innehålla viktiga och i sammanhanget aktuella upplysningar om maträtter och -vanor. Redan en ytlig granskning av litteraturförteckningen ger intryck av, att en hel del av den rikhaltiga topografiska litteraturen av äldre och nyare tid har blivit outnyttjad, liksom också publikationer av annat slag, såsom de olika hushållningssällskapens handlingar, Sundhetscollegiets berättelser, kokböcker m. fl. Sålunda har det föråldrade, fastän annars så förtjänstfulla arbetet av Keyland Svensk allmogekost fått tjäna som huvudsaklig litterär källa, när det gäller Sverige. Det är omöjligt för en utomstående att exakt fastställa hur fullständigt arkivmaterialet har tillgodogjorts, men om man följer de anförda belägen, får man intrycket, att författaren inte heller här har eftersträvat någon större fullständighet. Det finns t. o. m. viktiga samlingar, såsom Institutet för folklivsforsknings arkiv i Stockholm och Västsvenska folkminnesarkivet i Göteborg, vilka på ett oförklarligt sätt har förblivit helt outnyttjade i sammanhanget.

Allt tyder emellertid på att beläggmaterialets bristfällighet inte så mycket beror på författarens okunnighet som på hennes metod och arbetssätt. Hela avhandlingen bär vittne om, att dess författare aldrig har strävat efter en mera ingående kulturgeografiskt inriktad forskning på en reell induktiv grundval. Talande nog är redan den omständigheten, att författaren över huvud taget inte har känt sig nödsakad, att i olika sammanhang anlita den kartografiska metoden, vilken ju utgör den främsta förutsättningen för den moderna folklivsforskningen. Utan noggranna kart-

läggningar löper man alltid risken, att utredningen tappar sin verklighetsgrund och företeelser rycks ur sitt rätta sammanhang. Mycket betecknande för författarens arbetsmetod är de två nämnda inledande kapitlen, "Kostvanorna i etnologisk belysning" och "Matvanorna och miljö", där hon gör långa exkurser åt flera olika håll, vilka ligger helt utanför det nordiska kulturområdet, ja t. o. m. i främmande världsdelar. Härmed åsyftar jag särskilt sidorna 39—41 och 42—52, där utredningen hela tiden håller på att glida ut på ett allmänt etnografiskt plan och där enskilda, lösa fakta, framplockade ur skiftande miljöer och helt skilda tider inte äger något särskilt bevisvärde utan i det avseendet är så gott som irrelevanta. Tendensen att leda betraktelserna till en allmänmänsklig nivå, gör sig ibland gällande även på några andra ställen, så t. ex. i början av kapitel 3, sid. 53 ff., där den emellertid inte verkar så störande som i de två första kapitlen. Rätt heterogent är även det förhistoriska materialet, som har framlagts på sid. 16—23.

Vad särskilt angår kulturmiljön och dess inflytande på matvanorna, så har författaren inte utnyttjat alla de möjligheter som den nordiska kulturkretsen kan bjuda i den vägen. Hon framhäver en mycket viktig faktor i matvanornas utveckling, ett slags etisk värdesättning som vanemässigt tvingar fram en viss selektion av maträtter, men exemplifierar (på sid. 44 ff.) sina påståenden med matvaror (bl. a. svamp och hästkött) vilka veterligen inte är särskilt karakteristiska för Norden. I stället skulle författaren kunnat använda sig av dessa maträtter, som hon på ett så förträffligt sätt kallar för enzymatiskt förvandlade. Vi har ju vår surströmming, som rentav dyrkas av norrlänningar men avskys av andra svenskar, eller gammelost vilken i Norge och i norra Sverige uppskattas som läckerhet men i södra Sverige gäller som ett slags rutten mat. Likaså förhåller det sig med olika surnade rätter, surpalt, surkål m. m., vilka över huvud taget inte onämnas i avhandlingen.

Vissa metodologiska brister gör sig gällande även vid själva sakbehandlingen. Svagheter i arbetets uppbyggnad kommer huvudsakligen till uttryck däri, att författaren 1) inte på ett

mera markant sätt avgränsat det huvudsakliga forskningsområdet (den västnordiska kulturkretsen med dess egenart) och 2) inte bearbetat beläggmaterialet mera i detalj efter geografiska principer. I nuvarande skick verkar avhandlingen liksom en överbyggnad utan fastare grundval, som inte i alla punkter kan stödja sig på entydiga fakta. Man kan ju naturligtvis behandla ämnet även på detta sätt, men det är i så fall svårt att kontrollera argumentationens hållbarhet. Rentav beklagligt är att författaren inte lägger någon vikt på beläggmaterialets kvantitativa bevisvärde, som vederligen förutsätter ett slags statistiskt förfaringssätt, framför allt kartläggning. På sid. 32 har författaren liksom avsiktligt tagit ställning mot ett sådant arbetssätt, när hon skriver: "Vid studium av kostvanorna, som tar sikte på det förgångna och på folkets breda lager, är man nödsakad att på andra vägar än genom statistiska metoder söka sig fram till en viss uppfattning om olika födoämnen utnyttjande och betydelse, nämligen genom att försöka klarlägga de enskilda företeelsernas art och funktion, deras geografiska och sociala förekomst, genom att följa deras historia och så vitt möjligt fastställa hushållningens karaktär." Men detta uttalande faller till största delen på sin egen orimlighet. Man frågar sig nämligen, hur det är över huvud taget möjligt, att fastställa företeelsernas "geografiska och sociala förekomst" utan att anlita något slags statistisk arbetsmetod. Annars återstår det bara att gissa eller komma med vaga påståenden utan vederhäftig täckning. Dyliga svaga ställen stöter man på rätt så ofta i avhandlingen. När man t. ex. på sid. 118 läser, att "i fråga om kamsrätterna utgör benämningarnas mångfald liksom utbredning i tid och rum viktiga bevis för betydelse och frekvens", så undrar man med rätta, varför författaren har underlåtit då att presentera detta mångskiftande material på ett systematiskt sätt. Nu får man ingen konkret uppfattning varken om olika kamsrätters eller deras benämningars utbredning i Norden.

Författaren talar ofta om olika relikttypade maträtter, så t. ex. på sid. 36, men man frågar sig, hur man kan fastställa relikter och reliktområden, när man inte har någon mera konkret eller sammanhängande föreställning om

ifrågavarande maträtters utbredning och tidigare förekomst i hela Norden eller i stora delar av densamma. Utan de nödvändiga kulturgeografiska och -historiska förarbetena löper man alltid risken, att företeelserna vilka betecknas som relikter är i själva verket lokalt betonade säregenheter.

Grötens kulturhistoria bjuder ett bra exempel på hur en bristfälligt underbyggd bevisföring kan leda till förhastade slutsatser. Här utgår författaren från ståndpunkten att den rena cereala gröten, den s. k. vattgröten måste vara en förhållandevis sen företeelse i jämförelse med olika blandgrötter av cerealier och animala ämnen. På sid. 71—72 lämnas en redogörelse över bland- eller sovelgrötter särskilt i den västnordiska kulturkretsen, varvid de närmast betraktas som relikter från gångna tider. Något vederhäftigt bevis för denna tes har författaren inte att framföra. I stället kommer hon med några vaga antydningar vilka ej äger något bevisvärde. Så säges på sid. 70: "Kanske är det symptomatiskt, att rågen, det bland sädesslagen relativt sena tillskottet i mathållningen blivit underlag för den speciella vattengröten." Nu vet vi att rågen inte var det enda sädesslaget varav vattgröten tillagades, utan för detta ändamål användes även korn- och havremjöl. Det var sålunda framför allt de geografiska förhållandena som bestämde, vilket sädesslag som huvudsakligen odlades och varav gröten kokades. Olika slags vattgrötter kartlades av undertecknad redan 1954 och därav framgår med all tydlighet hur pass allmän vattgröten var i Sverige ännu vid sekelskiftet. De s. k. sovelgrötarna i egentlig mening förekom endast undantagsvis och ingenting tyder på att förhållandena i det avseendet någonsin i överblickbart förflutet skulle ha varit annorlunda. Några objektiva bevis för sina påståenden har inte heller författaren att framföra. I stället tillgriper hon en bevisföring där de s. k. kvarlevorna spelar en avgörande roll. Annorlunda kan jag inte tolka ett uttalande på slutet av sid. 73, där det heter: "Den från nordisk, folklig mathållning välkända seden med 'smörhåla', 'smöröga', 'fettöga' i festgröten är att betrakta som en påminnelse om en i äldre tid vanlig fettillsättning."

Enligt min uppfattning föreligger här både

en farlig generalisering och en sammanblandning av två olika begrepp, varav det ena är den på vatten kokta gröten och det andra den del av kosten som författaren med rätt kallar för sovel. Att koka gröt på fettämnen (eller andra animala ingredienser) och att använda dem som sovel vid grötätande, är både matlagningstekniskt och vanemässigt två skilda saker, vilka ej får sammanblandas. Lika bra kan då smörgåspålugg betraktas som brödets forna ingrediens eller de östeuropeiska pirogerna med sin köttpåfyllning som brödets avlägsna föregångare. En dylik tankegång förefaller för enkelriktad för att motsvara verkligheten. Att "fettogat" ofta förekom just i festgröten, ger inte heller någon garanti för, att det är en kvarleva från äldre tider. Här kan man endast konstatera det enkla faktum, att fettämnen har utgjort ett omtyckt sovel till gröt och bröd och att deras tillgång inte alltid täckte vardagsbehovet. Såvitt undertecknad vet, har förhållandena även i hela östra Europa varit likadana: vanligen kokades gröten på vatten och förtärdes antingen med mjölk eller smör eller också med svagdricka, allt efter råd och lägenhet; grötter kokta på mjölk eller med köttbitar förekom, men mera sällan och hos förmögnare folk. Hos vanliga bönder var mjölkgröten dessutom en tämligen sen företeelse.

Men det är i Alfa Olssons avhandling inte enbart frågan om gröten, när det gäller de kulturhistoriska relationerna mellan cereala och animala födoämnen. Dessa relationer står hela tiden i förgrunden och bildar sålunda ett centralt problem i avhandlingen. Författarens ledande tanke är att betydelsen av cerealier har under tidernas lopp ökat på bekostnad av matfettet. Särskilt klar formulering har denna tanke funnit i en sammanfattning på sid. 120, där det heter, att det animala fettets "minskade betydelse för kosten står i uppenbar relation till den ökade användningen av sädeslagens produkter". Tyvärr framgår det inte med önskad tydlighet vilket område författaren härmed avser: västnordiskt, nordiskt eller t. o. m. europeiskt. Lika obestämd är frågan om tid. Gäller det ett visst tidsskede eller en tidlös utveckling? När det gäller vissa områden i Västnorden, t. ex. Färöarna, så har nog där skett en påtaglig omkastning till för-

mån av cereala födoämnen men huvudsakligen under de sista årtiondena (se sid. 122), tydligen som en påföljd av mera effektiva jordbruksmetoder och allt livligare varubyte med övriga Norden. Man kan ju tillämpa samma lag även för hela Norden eller Europa, men i så fall måste vi trotsa alla tidsgränser och börja med stenåldern, där sädesodlingen ännu var okänd och de animala födoämnena dominerande. Kort sagt ligger felet däri, att författaren å ena sidan är benägen att av vissa lokala särigheter dra för vittgående allmängiltiga slutsatser och å andra sidan inte håller sina studier inom bestämda tidsgränser.

Och så förekommer en hel del sakfrågor som inte kan förbigås utan diskussion. Så frågar man sig, om inte författaren har utvidgat begreppet gröt för mycket, när hon däri ser en "maträtt av kolloidal konsistens, vare sig denna erhållits genom att ett fast födoämne på mekanisk väg, såsom genom krossning eller malning sonderdelats och blandats med vätska eller den åstadkommits genom långvarig kokning" (sid. 59). Vore det inte rådligt, att göra en viss skillnad mellan kokta och okokta rätter, eftersom de tydligen är två skilda saker inte endast beredningstekniskt utan även kulturhistoriskt och terminologiskt sett? Okokta grötliknande mjölrätter representerar en mycket ålderdomlig beredningsteknik, som kan spåras över hela östra Europa och Centralasien, där den förekom bl. a. som nomadföda och användes i ryska armén ännu under 16- och 1700-talen som soldatkost i fält. Den kallas aldrig för gröt utan är känd under olika särnamn, såsom ryska *tolokno* eller (särskilt när det gäller kamsliknande bildningar av tjockare massa) *kom*, *komy*; finska och karelska *talkkuna* (av ryska *tolokno*), estniska *kama*, lettiska *kami*, *kams* (båda troligen likaledes ryska lånord) m. fl. För att begreppsmässigt skilja alla dylika rätter från den kokta gröten, kan man tala om grötliknande rätter. En sådan skillnad har författaren också gjort vid rätter av flytande konsistens, när hon å ena sidan talar om vanliga kokta vällingar och å andra sidan om några okokta rätter, såsom *mölja*, *sull* eller *söll*, där bröd brytes sönder i köttspad, sod eller mjölk (sid. 99 ff.).

I olika sammanhang förefaller det, som om

urvalet av maträtter, varmed författaren har velat bevisa sina teser, inte är uttömmande. Några ålderdomliga och kulturhistoriskt intressanta maträtter har uteslutits och andra omnämnts endast i förbigående. Så undrar man t. ex., varför författaren på tal om rovgroten (sid. 65) inte med ett enda ord har omnämnt det s. k. *rotmoset*, ett slags stampgröt som på sina håll ända till våra dagar tillagas av potatis och kålrötter på fläkspad. Det kan vara rovgrotens sentida arvtagare. Vidare frågar man, varför har författaren inte tagit upp sådana maträtter som korvar och syltningar av typen aladåb, vilka ur olika synpunkter på ett utmärkt sätt skulle ha kunnat komplettera hennes övriga iakttagelser. Ett helt kapitel har ägnats åt kamsrätter, men det finns inte en enda anmärkning om, att det på sina håll har förekommit även surnade blodpaltar, antagligen som relikter från äldre tider. Estlandssvenskarna, som har bevarat olika ålderdomliga maträtter, lät t. o. m. sina korvar surna. I samband med sull eller söll hade det varit ett bra tillfälle, att även ta den över hela Norden omtyckta *ölost*en, en rätt av öl, mjölk och brödbitar, under närmare betraktelse. Författaren har i skilda sammanhang (sid. 67 ff.) understrukt betydelsen av vissa vilda växter, Angelika, Rumex m. fl., vilka ofta figurerar i olika etnologiska översikter, men liksom glömt, att folket i stor utsträckning har använt även sådant "ogräs" som spåda nässlor till mat. På tal om "surgroten" (sid. 67) med tillsats av olika vilda växter, frågar man sig ovillkorligen, vilken roll surkålen har spelat i Norden under äldre tid. Endast kålgårdarna har blivit omnämnda, men inte själva kålen eller surkålen, varom uppgifter föreligger åtminstone från västra Sverige.

När det gäller mjölkhushållning, så har författaren helt förbisett den centrala roll som den s. k. källarmjölkens har spelat i övre Sveriges och Norges förrådshushållning. Källarmjölkens var ett surmjölkförråd, som samlades under vårvintern och våren i stora förvaringskärl, där det i källarkyla fick jäsa och stå ända till sommaren, när mjölkorna var borta på fäbodvallarna. För övrigt har författaren inte varit alldeles konsekvent när det gäller surmjölkens och dess produkters

terminologi: på sid. 137 ff. förekommer växelvis benämningarna *surmjölk* och *skyr*, varvid det inte med önskad tydlighet framgår, om de är helt liktydiga begrepp eller inte.

I samband med mjölkhushållningen kommer även ost och ystning på tal. Härvid intar författaren en kritisk inställning mot den hittills gällande åsikten, att surmjölkskosten är Nordens ursprungligaste osttyp och löposten är relativt senare företeelse. Det finns ingen anledning att klandra författaren för denna kritiska inställning, ty det finns ännu många oklara punkter i ystningens kulturhistoria. Däremot vill undertecknad inte dela författarens åsikt, att lapparna skulle ha bevarat den ursprungligaste ystningsmetoden när de samlar sötmjölk i renmagar och låter den på ett naturligt sätt förysta där (sid. 138). Författaren är benägen att se i "denna metod för mjölkens preparering... en mycket ursprunglig ostberedning, bevarad som relik i samernas hushållning". Så naturligt denna hypotes än låter, synes den dock vara verklighetsfrämmande. Vi vet nämligen att en mjölkkonservering av detta slag inte har lett till någon regelrätt ostberedning, vilken konst lapparna jämte benämningen ost har lärt av sina nordiska grannar. Ost och i magsäckar konserverad mjölk är både beredningstekniskt och terminologiskt två skilda saker, som tydligen har levat länge bredvid varandra. Därvidlag är den omständigheten mycket betecknande, att östlapparna, de s. k. skolterna, vilka icke haft några långvariga kontakter med nordborna, aldrig har lärt känna någon ostberedning i ordets rätta bemärkelse. Å andra sidan har vi inte heller något bevis på att de nordiska folken någonsin skulle ha konserverat sin mjölk i magsäckar, som lapparna har gjort.

På sid. 83 har en beklaglig misstolkning ägt rum, när författaren på tal om kamsrätter omnämner även finska *mämmi* (memma), som är formlös, gräddas i ugnen och snarare kan jämföras med groten. Lika felaktigt är det när hon på sid. 84 jämför kamsrätter med ryska piroger, vilka i verkligheten är gräddade bullar med någon fyllning av kött, fisk, svamp eller surkål osv. Däremot finns det i avhandlingen inga anmärkningar om att både i Ryssland, Finland och Baltikum har förekommit

riktiga kamsrätter, paltar med eller utan blod (ryska *komy*, estn. *käkid* eller *pallid*, plur.).

Påtagligt överdriven är författarens påstående sid. 103 att "uppblötningen i någon vätska har som regel varit enda möjligheten att alls förtära förrådsbrödet" och att "inför detta faktum blir talet om våra förfäders hårda och av den anledningen hälsosamma bröd närmast ett uttryck för önsketänkande utan täckning i verkligheten". Här har förf. tydligen underskattat våra förfäders tänder. Undertecknad har själv varit vittne till hur rätt gamla människor (t. ex. i Österbotten) åt behårt torrt bröd. Endast åldringar eller över huvud taget personer med dåliga tänder var tvungna att förtära brödet i uppblött tillstånd. Dessutom vet vi att bondebefolkningen överallt har brukat tugga torra ärter och bönor, som snarare är hårdare än torrt bröd.

Dessa kritiska anmärkningar och önskemål

— som i sin huvuddel har framlagts redan vid disputationstillfället våren 1958 i Lund — hindrar icke att man gratulerar författaren till de resultat hon har nått fram till i avhandlingen. Undertecknad har redan i inledningen kunnat framhäva avhandlingens vetenskapliga förtjänster och vill nu avslutningsvis ytterligare betona, att arbetet trots sina brister är en mycket värdefull tillsats i matvanornas etnologiska utforskning och ett stort steg framåt i den vägen. Härvid debuterar författaren som en forskarpersonlighet med egna synpunkter och övertygelser, med god intuition och framför allt med ett stort intresse för sitt ämne. En hel del av författarens synpunkter och ställningstaganden kommer säkerligen att väcka livlig diskussion men samtidigt också öka intresset för fortsatt forskning på matvanornas område.

Gustav Ränk

ØYSTEIN VESAAS: *Rosemaaling i Telemark*. Utgiven av Det norske riksansantikvariatet i serien Norske minnesmerker. I—III. Mittet & Co. A/S, Oslo 1954—57. 697 s., rikt illustrerad i svartvitt och färg.

Øystein Vesaas nämner inledningsvis att det är Henrik Sörensen som förmått honom till att skriva sitt arbete om *Rosemaaling i Telemark*: "Hadde ikkje han vari so ivrig for, at eg laut gjere dette arbeidet og koma fram med det eg visste om dette emne, si hadde ikkje eg komi til aa gjort det." En av Norges främste utövande konstnärer har alltså gått i bräsch och med sin auktoritet på ett avgörande sätt bidragit till att de tre ståtliga volymerna blivit till. Vad som skett beträffande Telemark har tidigare även kommit andra norska konstområden till del under liknande betingelser, där alltså den nutida konstnären räcker allmogemålaren handen i full förståelse, varigenom folkkonsten på ett självklart och naturligt sätt införlivats med norsk konsthistoria. För Telemark har man haft tillgång till en författare, som det i hög grad lönat sig att satsa på. Det har man också

gjort: Sörensen med sin uppmuntran och entusiasm, förlaget Mittet & Co, som åstadkommit tre ovanligt vackra böcker i ämnet, samt Riksansantikvariatet, som låtit arbetet ingå i den monumentala serien Norske minnesmerker.

Vesaas är född i västra Telemark, på en bondgård i Vinje, efter vilken han tagit namn. Intresset för *rosemaalingen* är medfött. Far, mor och mormor nämnas bland dem som tidigast försett honom med uppgifter. Som sextonårig pojke började han målmedvetet att studera folkkonsten i sin hembygd och prövade själv att med färg och pensel efterlikna de gamla bygdemästarnas stilar och tekniker. En snickarkurs, som Den norske husflidsforening anordnade i Vinje vintern 1898—99, anser han vara upprinnelsen till det nu avslutade arbetet.

Rosemaalingen i Telemark visar oss de norska allmogemålarnas förmåga att individuellt omvandla en främmande mönstervärld, där akantusrankan framstår såsom den ojämförligt viktigaste inspirationskällan. Som bygdestil och stor nationell konsttillgång har den tidigt uppmärksamats. Redan 1900 i det topografiskt-statistiska verket Norges land og folk finns ett avsnitt om *rosemaalingen*, vari

fastslås att "den nationale dekorative malekunst er kommet till sin rigeste blomstring i Telemarken".

I sin strävan att återföra konststarten till norskt medeltidsmåleri har författaren inventerat de äldsta i Telemark bevarade målade föremålen, samtliga av kyrklig art. Det sker företrädesvis under framhållande av andras synpunkter och dateringar och framstår måhända i sammanhanget såsom en ambition i överkant. Årestuen eller rökstugan nämnes för att på sedvanligt sätt avskräcka från tanken, att den ens tillfälligt skulle ha kunnat förses med dekorativ målning. Även den primitiva krotningen uppmärksammas, ehuru det ej kan ledas i bevis, att den äger medeltida ursprung. De i färg avbildade väggplankorna från Laardals stavkyrka, framställande helgonen Maria Magdalena och Margareta, utgöra vackra prov på inverkan från engelsk höggotik och en påminnelse om Björsätersmålningarna i Sverige.

Mellan medeltid och 1600-tal är språnget stort, och det är inte lätt att överbrygga avståndet, så att sammanhanget mellan det dekorativa kyrkomåleriet och den begynnande rosemaalingen ter sig övertygande och klart. Vesaas möter liknande problem, som dem vi känna från svenskt område, men undviker i regel att diskutera dem, varigenom vissa avsnitt framstå såsom något konturlösa. Nog hade t. ex. interiören från Eidsborgs kyrka från 1604 och den till tiden 1600—1650 tidfästa väggmålningen från Gjerpen med sin långa djurräcka varit förtjänt av en mera ingående granskning, än den som här består. Dylika friser med exotiska djur eller rena fabelväsen utgöra dock, sammanställda med de mänskliga dygderna-lasterna, en concordia av vida äldre slag, än den som kristendomen sanktionerade med motiven ur bibelns båda testamenten, när Biblia pauperum försåg våra kyrkmålare på 1400-talet med erforderliga förlagor.

Den äldsta rosemaalingen synes datera sig till tiden omkring 1650, då den förekommer som verkningsfullt dekorativt inslag samman med djurframställningar av nyssnämnda slag, gärna i breda bårder med motiv av en kraftfull akantusslinga. Den tidigaste fasen understryker att akantusmönstret i barockstilens ut-

flöde är att förstå såsom rosemaalingens genesis. Förloppet av den följande omvandlingsprocessen kommer alltid att intressera och bli föremål för olika tolkningsförsök. I denna tidskrift, årgång 1954, har Sigurd Wallin i sina Akantusstudier — tillika recension av Roar Hauglids mäktiga monografiska framställning 1950 av Akantus "fra Hellas til Gudbrandsdal" — påvisat ett ytterst närliggande incitament vid överföringen av den berniniska barockens "italienisches laubwerk" till det nordiska konstområdet.

Utvecklingen av rosemaalingen under 1600-talet och ett långt stycke in på 1700-talet studeras lämpligen på ölbollarna, vilka såsom föremålsgrupp är något av en norsk specialitet. De stora svarvade lövträdkärnen hörde samman med fest, och det är naturligt att prydnadslusten här fick sin tummelplats. Man vet att ölbollar av ålder tillverkats både i norska städer och på landsbygden men också att hela kistor fulla med sådana under 1500-talet importerats från Holland och Tyskland. Såsom förmedlare av kontinentala stilimpulser äro de i hög grad förtjänta av att uppmärksammas. Den norska utvecklingen följer i stort samma linje, som vi känna från övriga nordiska områden: först skurna, omålade träkärn, gärna i fågelfason, från 1500-talet svarvade pjäser dekorerade med en klart lysande röd färg, yttäckande och utan annat dekorativt inslag än en enkel mönstring i svart, samt från 1600-talet ett flertal olika färger och stor mönsterrikedom. En ölbolle från Telemark, daterad 1615, har enbart snidad utsmyckning, och den självmedvetet avfattade konstnärssignaturen följes av sentensen: *Den sig til Kierlighed give vil Betænge først og se saa til*. Dylika "bollerim", ofta humoristiskt avfattade, bli i fortsättningen allt vanligare. De från 1700- och 1800-talen bevarade bollerimmen utgöra tillsammans en rik skatt av konserverad norsk bondevisdom och livsglädje.

Författaren analyserar ingående de olika stilar, som den fullt utvecklade rosemaalingen föranleder, då den ute i bygderna handhas av de många individuella konstnärerna. Han redogör även för teknik och arbetssätt. Det är uppgifter om linoljan och dess kokande, färgens rivande och tillverkning av penslar m. m. Anmärkningsvärt litet får man dock

veta om färgberedningen. Titelsidan till en handskreven målarbok från 1809 är endast medtagen såsom illustration utan närmare kommentar, men väcker lust att få veta mera. I själva verket har den varit föremål för särskild behandling av Ragnar Nordby i dennes uppsats *Tekniske føresetnader for rose-målinga* (Norreg. Folkelivsgranskning 3. Oslo 1953); den publicerades då Vesaas' arbete redan var uppsatt, och omnämnes endast i en not. Givetvis hade det varit till fördel för verket, om ett samarbete mellan de båda författarna på denna punkt kommit till stånd. Från svenskt område äro flera sådana målarböcker i behåll, försedda med inskrifter, vilka tydligt omvittna den roll de spelat. Det är av stor betydelse att känna innehållet, vilket utgöres av recept och erfarenheter, som målaren icke gärna lärde ut, samt texter, minnesverser, mönsterritningar m. m.

Den skönhetsvärld, som målarna tolkade ut på landsbygden, fick ej sällan en viss hemlighetsfullhet kring sig, och på en punkt synas de flesta allmogemålare ha reagerat på samma sätt. De ville inte bli påtittade i sitt arbete. Ofta ha sagesmännen haft att förtälja om dylik ohägsenhet, och de originella uttryck den tog sig. Konstnärens koncentration och självkänsla inför uppgiften te sig för kulturmänniskan såsom någonting naturligt och självklart. För bonden i hans isolerade värld, kunde det väcka både häpnad och undran, och det utbildades en rik tradition om allmogemålarens person. Något betydde det väl också, att dennes rikt flödande ingivelse ofta starkt kontrasterade mot hans yttre uppenbarelse och fattigdom.

Vesaas understryker starkt att rosemaalaren var självständig i sin konstnärliga ingivelse. Han menar att "dei teikna aldri fyre og hadde aldri anna forbilæte enn det dei hadde i minnet, naar det galdt vanlege rosur. Men i minnet kann ein hava mykje, og so dikta dei nytt etter som dei kom paa det og var uplagde". Man vill hålla författaren räkning för att han låter det sagda uteslutande gälla den dekorativa sidan av rosemaalingen. "I bilætmaalingi var dei alltid naive og barnslege, men i ornamentikkjen var dei ofte svært raffinera." Här vidröres dock med alltför lätt hand en väsentlig sida av allmogemåleriets bildgestaltande

överhuvud, dess beroende av förlagor. Ser man igenom de tre delarna av verket, finner man många motiv med kompositionen efter gammalt eller nytt bildtryck. Tydligast framstår det ikonografiska beroendet för de bibliska motiven, men det gäller även de profana. Man behöver endast betrakta porträttbilderna av alla dessa konungar, drottningar och andra samtida potentater, vilka telemarksmålarna under 1800-talet så ofta omgävo med sin rosemaalings överdåd, för att se att det i huvudsak är genom kurserande samtida kopparstick och andra enklare tryckbilder, som målaren lärt känna the upper ten, både i Skandinavien och ute i det övriga Europa.

På 1830—40-talen — vid ungefär samma tid som kurbitsen står i sitt flor i Dalarna — när rosemaalingen i Telemark sin rikaste utveckling. Det är en manierad ornamentstil som sett dagen, kännetecknad av den konstfullaste kalligrafi som skådats i Norden, sedan den angelsachsiska-irländska bokillustrationen i slutet av tusentalet. Det är "smøyge"-rosornas tid, när målarna synas överbjuda varandra i att fläta och knyta samman de vegetativa formelementerna. Det förvånar att Vesaas även för denna fas i utvecklingen är så angelägen att framhålla sina konstnärers improvisativa läggning och avsaknad av enkla, tekniska hjälpmedel: "Som nämnt bruka aldri rosemaalaren aa teikne fyrst og heller ikkje noko teikning aa sjaa etter. Han maala direkte paa. Den som er øvd med penselen teiknar ogso mykje lettare og friare med den enn med blyanten. Det är ogso ei lett sak aa turke det av, so lenge fargjen er raa. Naar det er nevnt at maalaren improvisera, so maa ein ikkje taka dette altfor strengt. Det vil ikkje segja at han kom med noko særskilt nytt for kvar gong. Han hadde funni fram til sin eigjen stil og maate aa gjera det paa, og den stilen kunde vere meir eller mindre original etter som givnaden var."

Det är säkert att underkänna rosmålarnas praktiska handlag att så konsekvent förneka hjälpmedel, vilka på ett naturligt sätt erbjödo sig vid åstadkommandet av denna våldsamt invecklade blomstervärld. Enbart de stora kistorna med sina symmetriska, vanligen identiskt lika dekorationshalvor, låter betraktaren känna närvaron av ett kopieringsförfarande,

där blyertsen med all säkerhet kommit till användning, detta så mycket mera som rena spegelöverföringar skett från den ena halvan till den andra. Några på de sista sidorna återgivna mönsterteckningar (s. 190, 193, 197) härröra sannolikt från författarens egen konstförfarna hand. Läsaren hade besparats sin skyggande tveksamhet — original? kopia? — om bildtexterna på denna punkt varit mera upplysande.

På de sista raderna avväpnas eventuell kritik genom att författaren preciserar sin uppgift till enbart framläggande av allmogemåleriet i Telemark utan jämförelser med liknande företeelser i andra delar av Norge eller på närmaste håll utomlands. Detta är dock att beklaga, ty många konsthistoriska och etnologiska frågeställningar, som författaren sålunda avsiktligt utelämnat, aktualiseras av hans arbete.

Vad han åstadkommit är likväl ett storverk. Med hjälp av personregistret är det lätt konstaterat, att 144 rosemaalare i Telemark varit föremål för omnämnande eller utförlig behandling. Man fäster sig särskilt vid att så många av dem från 1800-talet rymmas under samma epitafium: till Amerika.

På ett både fängslade och åskådligt sätt har Øystein Vesaas framlagt resultatet av sin forskning. Hans tolkning av rosemaalingen i Telemark är sådan, som endast den i fältet verksamme forskaren förmår åstadkomma efter ett långt livs samlade, personliga erfarenhet. Den rika muntliga traditionen, som Vesaas till största del själv insamlat, förefaller att vara säkert förankrad i verkligheten med tillhjälp av data, vilkas erhållande icke varit möjligt utan omfattande arkivforskning.

Svante Svärdröm

PER-EDWIN WALLÉN: *Die Klage gegen den Toten im nordgermanischen Recht*. Skrifter utg. av Institutet för rätthistorisk forskning. Ser. 1 bd 5. Lund 1958. 343 s. Pris kr 25:—.

Det är ett intressant och givande ämne, som Per-Edwin Wallén tagit upp till undersökning i sin doktorsavhandling *Die Klage gegen den Toten im nordgermanischen Recht*. Dödmansprocessen finns också i de äldsta sydgermanska rättskällorna men som framgår av titeln har Wallén begränsat sina forskningar till att omfatta den nordgermanska rätten. Ämnet i hela dess omfattning har tidigare behandlats av H. Scherer i hans år 1909 utgivna arbete *Die Klage gegen den toten Mann*, där emellertid det nordgermanska materialet endast gjorts till föremål för en jämförelsevis kortfattad utredning och vars resultat på viktiga punkter kunnat av Wallén korrigeras.

Utmärkande för dödmansprocessen är, att svarandeparten var en död man, dräpt av käranden, sedan denne ertappat honom på bar gärning vid brottets begående. Utformningen med endast två parter, dråparen och den

dräpte, den levande mot den döde, representerar enligt Wallén den äldsta typen av process mot död man. Kunde dråparen förete tillräckliga bevis för att den dräpte gjort sig skyldig till det brott varför han anklagades, dömdes denne av domstolen ogill. I domen ingick också att den döde skulle på vanhedrande sätt begravas, i "ogill åker", utanför kyrkogården etc. Efter en fällande dom hade arvingen ingen möjlighet att ställa dråparen till ansvar, och någon mansbot kunde han inte göra anspråk på; den dräpte var genom domen berövad sin manhelgd.

Först om dråparen misslyckades i sin bevisföring hade arvingen möjlighet att föra talan mot honom. Detta innebar sålunda en helt ny rättslig procedur. Det förhåller sig alltså, enligt Wallén, inte som Scherer menar, att trepartsprocessen med arvingen som tredje part var den normala formen: detta betecknar ett senare utvecklingsstadium.

Domen betydde ett erkännande av den förorättade partens rätt till omedelbar självhämd. Process mot död man förekom emellertid endast vid vissa brottskategorier, av vilka de viktigaste voro äktenskapsbrott, stöld, mordbrand och hemfridsbrott. Rätten att häm-

nas tillkom inte heller vem som helst utan var inskränkt att gälla den förfördelade äkta mannen, resp. ägaren till tjuvgodset eller till den för mordbrand utsatta egendomen eller bonden på den gård, vars hemfrid kränkts.

Av en del svenska landskapslagar framgår otvetydigt, att den dödes närvaro vid tinget ansetts nödvändig. Hur härvid tillgick har förf. levande åskådliggjort genom att pryda titelomslaget med två teckningar, hämtade ur en illustrerad handskrift av Sachsenspiegel från år 1336. Även om en del nordiska rättskällor iakttaga tystnad beträffande den dräpta kroppens närvaro vid processen, bör man säkerligen härav inte draga någon annan slutsats än att detta — i varje fall ursprungligen — ansetts så självklart, att det inte behöfde nämnas.

Förf. kommer i detta sammanhang in på en ålderdomlig och intressant bestämmelse angående mordbrand i Östgötalagen Edsöresb. 31, där det heter: "Warþær alt takit saman hand ok brandær, þa ma hanum ogildum i eld skiuta" etc. Att mordbrännaren kunde på detta sätt på stället saklöst dräpas genom att skjutas in i elden, skulle, menar Wallén, kunna medföra, att den döda kroppen helt förintades, vilket skulle strida mot antagandet, att den dödes närvaro vid tinget som part i målet var oundgänglig.

Wallén fäster emellertid uppmärksamheten på att bland ifrågavarande lagrum i nordisk medeltidsrätt, detta är det enda, där själva sättet för dräpandet anges. Av denna liksom av andra orsaker drar han den slutsatsen, att bestämmelsen om att mordbrännaren kunde få knuffas in i elden är ett senare tillägg i lagen.

Att denna Walléns slutsats är riktig kan styrkas av andra indicier. Som anm. i annat sammanhang (Arkiv f. nord. filologi, bd 72, s. 242 f.) varit i tillfälle att visa, finns det en stark frändskap mellan det nämnda lagrummet i ÖL och en liknande bestämmelse i den äldsta frisiska rätten, Lex frisionum (V:1) från 800-talet. Enligt den frisiska rättskällan kunde en på bar gärning gripen tempelmordbrännare på stället saklöst dräpas. Skillnaden mellan de båda lagrummen, det frisiska och det östgötiska, består just däri att det senare nämner dödssättet; jämförelsen styrker antagandet,

att denna passus i ÖL inte funnits i en äldre version.

Under disputationen framhöll fakultetsopponenten docent Erik Anners det önskvärda i att Wallén hade utsträckt undersökningen till att omfatta också praxis och gått igenom de medeltida domböckerna. Anners nämnde i detta sammanhang särskilt Stockholms tänkeböcker. Anm. har, visserligen för annat ändamål, gått igenom hela det bevarade svenska dombokmaterialet från medeltiden och tror sig våga påstå, att man där förgäves lär söka efter någon dödmansprocess. Förutom från Stockholm äro ju medeltida tänkeböcker bevarade också från Arboga och Jönköping, de äldsta från mitten av 1400-talet. Att man i någon av dessa skulle finna något exempel på denna sorts rättgångar är a priori otroligt, då det här är fråga om områden, där stadslagen tillämpades; ur denna hade (liksom för övrigt också ur landslagarna) landskapslagarnas ifrågavarande bestämmelser utmönstrats. Den enda dombok från landsbygden, som är bevarad från medeltiden, är Upplands lagmansdombok 1490—94, men inte heller där omtalas process mot den döde.

I så fall skulle man vad det svenska materialet beträffar ha större anledning att söka i Värends äldsta, tyvärr otryckta domböcker från slutet av 1500- och början av 1600-talen. I många avseenden representerar nämligen Varend ännu vid denna tid ett ålderdomligare rättsskick än de medeltida tänkeböckerna, sannolikt delvis beroende på att man vid sidan av landslagen, ofta under åberopande av gammal hävd, tillämpat den så när som på kyrkobalken numera försvunna Tiohäradslagen.

En genomgång av detta väldiga material — utesluten så länge det inte föreligger i tryck — skulle dock med största sannolikhet ge negativt resultat. Närbesläktad med dödmansprocessen är dock det i Varend — och kanske också på andra håll — ännu på 1600-talet kvarlevande rättsbruket, att fredlös man, som blivit dräpt, på tinget dömdes ogill och likaså att begravas i ovigd jord samtidigt som dräparen förklarades "fri och saklös". Rättsleden står i god överensstämmelse med landslagens anda och ordalag. Den skiljer sig emellertid ifrån dödmansprocessen i ett viktigt avseende: rätten att dräpa den fredlöse var icke in-

skränkt till att gälla målsägaren och hade alltså icke karaktären av självhämnad. För att belysa frändskapen skall här ett dylikt rättsfall i korthet refereras.

I Konga härads dombok för år 1629 (f. 181 v.; jfr f. 175 v. Göta hovrätts arkiv, Jönköping) berättas hur en tjuv och barnamördare på nästföregående ting blivit "biltog lagder"; över honom hade "lysts ulvsgäld", en sannolikt till sitt ursprung hednisk-rituell sedvänja, som bestod i att tingsmenigheten ropade över den dömde, som hädanefter skulle vara fredlös som ulven i skogen. Den biltoge hade emellertid sedermera hittats ihjälslagen i ett gårde och dömdes nu på tinget att "ligga ogiller för sina onda bedrifter", och likaså blev av sagt, "att han skulle dragas av vägen i ett kärr och nedgrävas".

Den vanhedrande begravningen är som Wallén framhåller en från begynnelsen hednisk sedvänja, som togs upp av den katolska kyrkan. Ämnet är i många avseenden, inte minst för folkloristiken, av det intresse, att det vore värt en särskild utredning, där de äldre nordiska rättskällornas rikhaltiga men ur denna synpunkt föga beaktade material sammanställdes.

Bland de lagöverträdelser, som kunde ge upphov till process mot död man, tilldra sig äktenskapsbrotten ett särskilt intresse. Ertappade mannen sin hustru på bar gärning tillsammans med en annan man, kunde han saklöst på stället dräpa dem båda. Det finns i Helsingelagen ett lagrum (Ärvdab. 6), som tolkat efter bokstaven skulle ge också den bedragna hustrun rätt att som omedelbar självhämnad dräpa icke endast rivalen utan också den trolöse maken. Att i ett dylikt fall man och hustru skulle vara jämställda står emellertid i uppenbar strid med gammalgermansk rättsuppfattning. Den ömsesidiga trohetsplikten är att tillskriva kristet inflytande, medan å andra sidan kyrkan motarbetade självhämnaden. Här är något som inte stämmer. Wallén förklarar denna egendomlighet på ett övertygande sätt, då han antar, att här föreligger en onöjaktighet i Helsingelagens redigering. Lagen har säkerligen aldrig avsett att tillerkänna också hustrun rätt att dräpa mannen.

I detta sammanhang ger Wallén uttryck åt en förmodan, att Upplandslagens bestämmelse,

att hustrun skulle ha rätt att döda mannens älskarinna, skulle vara av väsentligt yngre datum än det lagrum, som tillerkänner mannen samma rättighet gentemot hustrun och hennes älskare. Huruvida detta Walléns antagande är riktigt kan dock betvivlas. I Lex Visigothorum, redigerad i slutet av 600-talet, finns det (III:4:9) en bestämmelse, som i ett dylikt fall utlämnar den brottsliga kvinnan till den bedragna hustrun, "på det att hämnden må ligga i hennes makt" (ut in ipsius potestate vindicta consistat). Efter allt att döma återger det ifrågavarande lagbudet i Upplandslagen gammal germansk rätt.

Enligt den äldsta av de svenska landskapslagarna, den äldre Västgöotalagen, var förutgången för mannens rätt till omedelbar självhämnad, att han ertappat äktenskapsbrytaren "i sängen hos sin hustru *eller annorstädes*". Wallén menar, att orden "*eller annorstädes*" är ett senare tillskott i lagen och att ursprungligen hämnderätten var begränsad att gälla endast om brottet skett i den äkta sängen. Utan tvivel är denna slutsats riktig, och indicier utöver de av Wallén anförda kunna härvidlag åberopas.

Sålunda föreskriver Lex Baiuvariorum (8) från 700-talet i ett liknande lagrum, att om den skyldige mannen dödas tillsammans med en annans hustru i sängen, "*in lecto*", så skall han ligga utan hämnad på sitt brott (in suo scelere iaceat sine vindicta). Av fortsättningen framgår klart, att rätten till självhämnad är begränsad till det fall att brottet begås i den andres äkta säng. De nordiska lagarnas överensstämmelse på denna punkt med den flera hundra år äldre sydgermanska rättskällan gör det sannolikt, att detta är den äldsta versionen.

Man bör komma ihåg, att den äkta sängen utan tvivel hos germanerna liksom hos romarna betraktats som sakrosant. Äldre germansk rättsuppfattning visar en anmärkningsvärd tolerans gentemot mannens utomäktenskapliga förbindelser — samtidigt som det krävs en obönhörlig trohet från kvinnans sida — men den äkta sängen fick inte besudlas genom äktenskapsbrott. Det är mot den bakgrunden man har att se lagarnas bestämmelser, att de blodiga sängkläderna, "*bolster och blöja*", vid processen mot den döde som bevismedel skulle företes vid tinget. I bevis-

ningen ingick säkerligen, att sängkläderna skulle höra just till den bedragne äkta manns säng.

På samma sätt har man utan tvivel att uppfatta hustruns rätt att dräpa mannens älskarinna. Att härvidlag förutsättningen för dödmansprocessen var, att äktenskapsbrottet begåtts i den bedragna hustruns äkta säng, framgår av Upplandslagen Ärvdab. 6, där det heter: "Går gift kvinna på bolster och lakan i annan kvinnas säng" etc. Än mer expressivt uttryckes samma sak i Södermannal., Giftob. 4 (som visserligen endast tillåter stympning, ej dråp): "Nu gör kvinna hor och går i den säng, som en annan kvinna är gift till. Blir hon tagen där av den kvinna, som är lagligen gift till den sängen" etc. Brottet kallas betecknande nog för "sängarån" och böterna härför voro den kränkta hustruns ensak.

Om den bedragna hustrun inte begagnade sin rätt till självhämd, kunde äktenskapsbryterskan enligt Upplandslagen Ärvdab. 6 lösa sig med 40 markers böter. I denna form tillämpades lagrummet ännu i början av 1600-talet i Varend, där t. o. m. det allittererande uttrycket levde kvar i lagspråket. I Uppvindinge härads dombok för 1614 omtalas, att en

kvinna "utfäste efter en gammal lag och sedvana, för hon hade gått å bolster och blye i andra kone säng, penningar 40 mark". (G. O. Hyltén-Cavallius, Wärend och wirdarne, 1922, II, s. 301); ett liknande rättsfall finns i Konga härads dombok 1614 (f. 3, Jönköpings hovrättsarkiv). Något motsvarande lagrum finns inte i landslagen. Den "gamla lag", som åberopas, kan inte vara någon annan än den försvunna Tiohäradslagen, som alltså härvidlag haft ett med Upplandslagen likalydande lagrum. De citerade rättsfallen äro ägnade att bekräfta vad som ovan framhållits angående det ålderdomliga rättsskick, som långt fram i nya tiden var rådande i Varend.

*

Om också tyngdpunkten i den här anmälda avhandlingen ligger på det juridiska området, dryftar den spörsmål, som höra hemma också inom realfilologien, folkloristiken och religionshistorien. Det är alltså inte endast rättshistorisk forskning, som har anledning att med tillfredsställelse hälsa Walléns gedigna, skarpsinniga och lärda avhandling, mönstergill i fråga om klarhet och reda i disposition och framställningssätt.

Lizzie Carlson.

GUNNAR OLSEN: *Hovedgård og bondegård*. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525—1774. Landbohistoriske skrifter Bind 1. Köbenhavn 1957. Da. kr 35:—.

Relationen herrgård—bondgård var i Sveriges och Danmarks centrala bygder under ett halvt årtusende ett centralt moment i den agrarsociologiska situationen. För de båda ländernas del föreligger betydligt större likheter än man skulle vänta sig, att de naturgeografiska förhållandena skulle medge. Därför har Gunnar Olsens avhandling "Hovedgård og bondegård" det allra största intresse även för svenska läsare. Ehuru förf. går tillbaka till 1525, behandlar han icke de gammaldanska landskapen östansunds, vilket man nog vill beklaga, eftersom utvecklingen där måste

ses i sitt sammanhang med vad som hände västansunds före Roskildefreden.

Förf. understryker det kända förhållandet, att det redan under 1400-talet förekom herrgårdar med större jordbruk i egen regi, men att de blott motsvarade två à tre bondgårdar i storlek; ännu under 1500-talet var övergången mellan bondgård och herrgård lätt att genomföra — det behövdes bara, att en adelsman bosatte sig på en bondgård och drev jordbruk i egen regi. Detta förutsatte dock i regel, att han ägde andra bondgårdar i närheten, som presterade hoveriarbete på hans huvudgård. Många herrgårdar i det nuvarande Danmark blev under 1500-talet liksom i Skåne åter till bondgårdar och brukades av en à tre bönder. Den allmänna tendensen går emellertid mycket kraftigt i riktning mot stordrift. Prisstegringar på spannmål och i än högre grad på

mejeriprodukter lockade härtill. Det blev herrgårdarna som bröt självhushållningen och genom att sälja egna produkter och böndernas naturalieprestationer försåg köpstäderna med livsmedel. Därigenom kom herrgårdarna för statsmakten att framstå som en grundstötta för landets ekonomiska liv.

Expansionen av herrgårdarnas drift kan tänkas ha skett antingen genom nyodling (och annan jordförbättring) eller genom att av bönder brukad jord togs i bruk för ändamålet. Olsen har samlat ett mindre antal uppgifter om uppodling, men källorna är föga talföra i ämnet. Måhända skulle ändå ett systematiskt studium av lantmäterikartor inom en viss region kunna ge en del nya synpunkter på saken.

Så mycket mer uppmärksamhet ägnas däremot åt den senare möjligheten — indragandet av landbondejord under herrgårdens direkta drift, ja denna intressanta process har nästan kommit att bli bokens huvudtema. Förf. uppskattar, att under de 250 undersökta åren 4,5 à 5 % av all bondejord (= av bönder brukad jord) drogs in under herrgårdarnas drift, sedan landborna uppsagts och avhysts. Förf. menar, att denna process visserligen kunde vara mycket otrevlig för dem som drabbades av den men dock med hänsyn till den långa tidsperioden icke kan betraktas som katastrofal för Danmarks bondeklass. För Danmarks herrgårdar fick den däremot bestående betydelse fram till modern tid.

För ett stort antal enskilda bönder blev processen dock indirekt ganska ödesdiger. Den utvidgade herrgårdsjorden kunde endast skötas genom kraftig utvidgning och skärpning av hoveriet, dvs. landböndernas arbetsplikt, ett förhållande som förf. ävenledes ägnar stor uppmärksamhet.

Herrgårdsdriftens ekonomi diskuteras huvudsakligen i dess relation till bondegårdarna, men förf. gör det i och för sig ganska självklara men icke obehövligen påpekandet, att stordriften icke skulle fått den betydelse den fick om den inte hade lönat sig. Andra förf. har varit benägna att icke inse detta förhållande.

Av intresse är förf:s referat av 1700-talsdiskussionen om herrgården som driftsform.

Med Olsens avhandling har vår bild av

herrgården som agrar institution betydligt klarnat. Den bör kunna inspirera åtskilliga fortsatta undersökningar inom gränsdisciplinerna.

Sven Dahl.

EDVARD BULL, *Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd*. Universitetsforlaget, Oslo 1958. 412 s. Häft. kr 12:—.

Vid det elfte nordiska folkklivs- och folkminnesforsarmötet i Odense 1952 höll Edvard Bull ett diskussionsföredrag över Studiet av arbeiderklassens kulturhistorie. Han yttrade bl. a., att arbetarundersökningarna som 1950 påbörjades vid Norsk Folkemuseums avdelning för arbeiderminner kunde betraktas som en fortsättning av de studier Ivar Aasen och Asbjørnsen och Moe på sin tid bedrev i den norska bondekulturens sociala och politiska resning under 1800-talet. Omvälvningen kring sekelskiftet förde på samma sätt arbetarklassen till en tryggare ekonomi, socialt ansvar och politisk makt. Avståndet i tiden var nu detsamma för Bull som det då var för hans föregångare. Med arbetarklass menade han den kategori som inte äger produktionsmedlen, som måste skaffa sig det väsentligaste för sitt uppehälle genom att arbeta för andra, som hade en låg levnadsstandard i förhållande till andra grupper och som inte hade ordinära utsikter till att avancera socialt. Han kallade industriarbetarna för den centrala gruppen inom arbetarklassen och hade bland dem utvalt sågverksarbetarna, trälastarna och pappersindustriarbetarna i södra Östfold för att närmare granska deras rekrytering och sociala bakgrund, deras första arbete utom hemmet, orsaken till att föräldrarna skickade sina barn till industriarbetet, arbetarnas uppfattning om sitt arbete, familje- och umgängesförhållanden, fritidsintressen m.m. Metodiken vid insamlandet skedde efter mönster av frågelistor som Mats Rehnberg utarbetat för Nordiska museets arbetarundersökningar.

Vid granskningen av materialet visade det sig, att pålitlighetsgraden varierade alltefter de olika slagen av upplysningar. Korrektionsmöjligheter erbjöds bl. a. i otryckta källor av

annan art såsom social- och lönestatistik m. m. samt i att helt enkelt ta upp förnyad korrespondens med bidragsgivaren. Särskilt givande för penetrering hade svaren blivit på frågorna om traditioner som låg före eller utanför industrimiljön, på efterfrågningar om den sociala skiktningen, i vilken utsträckning den satte sin prägel på gruppernas senare utveckling m. m. Hos vilka grupper och i vilka områden svälten var en realitet vid slutet av 1800-talet, motivet för arbetsvalet, trivseln i arbetet samt arbetarnas uppfattning om sin situation i vad föredragshållaren kallade "forretningsmessige forhold" resp. "paternalistiske forhold".

1953 och 1955 publicerade så Edvard Bull en del av de insamlade arbetarminnena i materialpublikationerna *Arbeidsfolk forteller fra papirindustrien* och *Arbeidsfolk forteller fra sagbruk og høvleri*.

Till läsningen av den imponerande studien om arbetarmiljön under det industriella genombrottet i tre norska industriområden inom Smålene, går man således snarast för att ta del av en interpretativ och analyserande forskning. Sådan återfinnes på s. 1—14 och 361—374 under rubrikerna *Arbeidsmål og metoder* samt *Konklusjoner og hypoteser*, vilket symptomatiskt visar de stora svårigheter var och en ställs inför, när det gäller att utvinna påtagliga resultat vid bearbetning av material av det här slaget. Det stora mellanliggande partiet, med de tre kapitlen om Saugbrugsforeningen, Trelastindustrien rundt munningen av Glomma, *Fra Vass-sager til storindustri ved Sarpsfossen*, är således till stor del deskriptivt. Vi får här stifta bekantskap med brukens historia, omlandens utsträckning, rekryteringen, bostadsförhållandena, förbättring av levnadsvillkoren, förhållandet mellan arbetare och arbetsgivare, fackorganisationen, den socialdemokratiska arbetarrörelsen m. m.

Skildringen beledsagas av 22 tabeller, 11 diagram och 1 karta. Underlagsmaterialet utgöres av svar på frågelistor, intervjuer, genomgång av fabriksstatistik, utredningar, protokoll, lokaltidningar samt vissa offentliga dokument och femårsberättelser för valda år från 1860-talet till 1915.

Inledningsvis ställer sig förf. kritisk till allt som tidigare skrivits om arbetarrörelsen genom att man däri felaktigt utgått från att

arbetarklassen var en enhet och att det var naturligt för arbetarna att uppträda solidariskt och inta en kampställning emot arbetsgivarna. Genom att särgranska olika grupper och jämföra erfarenheterna påvisar han i stället att så vanligen inte varit fallet.

Förf:s resultat kan sammanföras till följande. Några skillnader mellan arbetarnas levnadsstandard i de olika miljöerna har inte kunnat påvisas, men olikheter i de enskilda arbetarnas ekonomiska situation betydde avsevärt vid konflikter. Där arbetsgivaren visade svaga paternalistiska tendenser, möttes han stundom av en starkare protesthållning från arbetstagarnas sida. Orter som till stor del befolkades av inflyttade arbetare omvandlades till helt nya miljöer, där det bl. a. skapades en god jordmån för protestaktioner av olika slag, och där fackorganisationen och socialdemokratien hade lättast att slå rot.

I sammanfattningen besvarar förf. den intressanta frågan om i vilken utsträckning arbetarminnena visat sig vara användbara sålunda: De kan korrigera andra källor och hindra missförstånd. De ger ett förvånansvärt bra utslag beträffande rekryteringsområden och en någorlunda riktig bild av de sociala differenserna och arbetarnas levnadsstandard, men förhållandet mellan arbetarna och bruksägarna resulterade som väntat i en alltför onyanserad återspeglning.

Tillsammans erbjöd de andra jämförande källorna alltså en bättre bild av situationen i stort. Då det gäller att få besked om hur ett arbete av detta slag skall läggas upp så rationellt som möjligt med användande av få men representativa källor, lämnar förf. den anvisningen till forskaren att i avvaktan på effektivare metoder likväl samla in så mycket som möjligt av de gamlas vittnesbörd medan tid är. Här är det emellertid av alldeles särskild vikt att krav uppställs på frågelistans utformning så att den på ett betryggande sätt skall kunna begagnas.

Inte minst med hänsyn till det stora material vi har från likartade arbetarundersökningar här i landet, finns det alltså all anledning att vara förf. mycket tacksam för den tillkämpade vetenskapliga erfarenhet som vi har att ta emot i denna bok.

Allan Nilson

KORTA BOKNOTISER

LILY WEISER-AALL: *Menn med öreringer i Norge*. Deutsche Zussammenfassung. Småskrifter fra norsk etnologisk granskning 5. Utg. av Norsk folkemuseum. Oslo 1957. 72 s. ill.

När anmälares skånskfödda hustru i sin ungdom led av ett mindre öronbesvär fick hon av sin mor och farmor rådet att låta sticka hål i öronen. Farmodern utförde själv den lilla operationen med hjälp av en glödgad stoppnål mot en kork och i öronsnibbarnas hål placerades ett par gamla öronringar av silver. Detta hände ca 1918 och betraktades då som något ovanligt, men öronringar hade brukats av den föregående kvinnliga generationen (och när det gällde fiskarebefolkningen även av män). Dessutom hade delinkventen förut stiftat bekantskap med bruket i Hamburg, där redan småbarn (även pojkar) försågos med ringar i öronen. I sin skrift om männens bruk att bära öronringar anser Lily Aall att förekomsten och spridningen av öronringar hos män i hög grad sammanhänger just med ringarnas sjukdomsbotande funktion. Detta resultat är delvis ett annat än det som framlagts i arbetet *Der Männerohring im Volksschmuck und Aberglauben* av Leopold Schmidt. Denne betraktar öronringarnas senare spridning närmast som en modiforeteelse, som först slog igenom på 1600-talet. Lily Aall visar dock med hänvisning till en rad porträtt att detta skedde redan under århundradet innan, men att då också samtidigt gement folk kunde bära enkla öronringar, som inte varit modebetingade utan synes haft amulettkaraktär. Den sentida folktraditionen i Norden, som förf. ingående undersökt, anger ganska samstämmigt att öronringarna hade en skyddande och botande verkan, föreställningar som förf. härleder ur sammanhanget mellan hälslagningen i öronen och liknande ingrepp, som ännu sent praktiserades inom medicinen. Förf. prövar sedan om denna folketro också kan förklara varför män ur skilda sociala miljöer men endast i enstaka fall ha avbildats med öronringar; det ringa antalet visar att det här icke kan vara fråga om ett gängse modebruk såsom Schmidt förmodat. En omfattande porträttgenomgång ger till resultat, att män som avbildats med öronringar i regel tillhört sådana yrken — det gäller militärer, sjömän, lotsar — där risken för öronsjukdomar och behovet av skydd härför varit störst —. Samtidigt ha dock tydligen öronringarna även varit en modesak. I det stora bouppteckningsmaterial från sydsvensk lantbefolkning som rec. haft tillfälle att genomgå,

dyka de i varje fall plötsligt upp omkring sekelskiftet 1800. Och i de få fall det gäller män synes det främst vara mera burgna personer som lagt sig till med dylika (bl. a. rusthållare, gästgivare och mjölnare) och utan att någon speciell "yrkesrisk" här skulle förelegat.

S. S.

ERNST BURGSTALLER: *Brauchtumsgebäcke und Weihnachtsspeisen*. Ein Volkskundlicher Beitrag zur Österreichischen Kulturgeographie. Linz 1957. 136 s.

Detta kulturgeografiska arbete om högtidsbröd och julmat bygger på material, som insamlats vid olika tidpunkter, nämligen 1930—36 för Atlas der deutschen Volkskunde och 1951 för Fragewerk zu den volkskundlichen Karten im Atlas von Oberösterreich.

Att det för anm. är en angelägen plikt att fästa uppmärksamheten på ifrågasvarande arbete beror i mindre grad på karaktär och betydelse av det samma men desto mer på det uppdrag, som framlidne prof. Åke Campbell kort före sin bortgång gav åt undertecknad. Campbell betecknade bokens folkloristiska innehåll som intressant men önskade som kritik framhålla att kartverket inte är enhetligt, varken till begränsning — detta gäller såväl rum som tid — eller till metod. Vissa kartor omfattar endast Oberösterreich. Beträffande övriga delar av Österrike har Burgstaller utnyttjat det äldre, för Atlas der deutschen Volkskunde insamlade materialet. Kartornas skalor och tecken är tyvärr inte samstämmiga. Vad anm. skulle vilja tillägga för att ytterligare karakterisera denna bok inskränker sig till några reflexioner. Som materialpublikation med detaljerade uppgifter, framför allt med hänsyn till formelement och benämningar, har ett sådant arbete alltid en uppgift att fylla. Men står denna i rimlig proportion till den möda som lagts ned på hopsamling och bearbetning? Det synes anm. ofrånkomligt att den angelägnaste forskningsuppgiften på matsedernas område måste gälla vilka födoämnen kosten innehållit. En festmatens monografi av denna art, utan sammanhang med vardagliga förhållanden och produktionsårets rytm, har emellertid ganska litet att ge om folkligt kosthåll. En sådan avsikt har säkert också varit fjärran från författarens problemställningar. De upplysningar härom, som Burgstallers bok dock innehåller, är av bestående värde. Bildmaterialet visar prov på den formriktighet till vilken människors leklynne i skilda sammanhang associerar. Ett sakregister underlättar bokens användning.

A. O.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

<i>En bok om Svindersvik</i> av ANDREAS LINDBLOM m. fl.	9:—	<i>Modedräkter 1600—1900</i> av GUNNEL HAZELIUS-BERG	7:—
<i>Tapeter</i> av INGEMAR TUNANDER	9:—	<i>Orgelverken i Västerås stift</i> av JOSEF SJÖGREN	35:—
<i>Målsåker — ett Tessinslott vid Mälaren</i> av ERIK ANDRÉN	9: 50	<i>Vävskedsmakeri och hornsöljd</i> av FOLKE SVEDENFORS	7:—
<i>En bok om Tyresö</i> av A. LINDBLOM, S. WALLIN, S. KARLING, B. BOËTHIUS m. fl.	20:—	<i>Smycken i svensk ägo</i>	24:—
<i>Julita klostets godspolitik</i> av PER STENSLAND	5:—	<i>Skolseder från Skara</i> av ALLAN NILSSON	5:—
<i>Broderier</i> av ANNA-MAJA NYLÉN	5:—	<i>Årets äring</i> av ALBERT ESKERÖD	15:—
<i>Norrländskt sågverksliv</i> av REINHOLD OLSSON	10:—	<i>Leva i brukessambälle</i> av BJÖRN HALLERDT	12:—
<i>Patabholm</i> av MANNE HOFRÉN	12:—	<i>Urmakare i Sverige</i> av ELIS SIDENBLADH	30:—
<i>Skottsbergiska gården i Karlshamn</i> av BENGT BENGTSOON	9: 50	<i>Stjärnsundsuren</i> av STEN LUNDWALL ..	12:—
<i>Helgerum i Tjust</i> av MANNE HOFRÉN	14:—	<i>Ur och urverk</i> av STEN LUNDWALL	18:—
<i>Flaskor och glas</i> av ELISA STEENBERG	9:—	<i>Rokokomöbler</i> av MARSHALL LAGERQUIST	25:—
<i>Löfholmens Theatersällskap 1828—1830</i> av ARVID BECKSTRÖM	15:—	<i>Herremansmöbler</i> av BRYNOLF HELLNER	3:—
<i>Dalmålningarna och deras förlagor</i> av SVANTE SVÄRDSTRÖM	18:—	<i>Allmogemöbler</i> av SIGFRID SVENSSON	3:—
<i>Järnsmidet i Vasatidens dekorativa konst</i> av BRYNOLF HELLNER	20:—	<i>Kistor</i> av GÖSTA VON SCHOULTZ	4:—
<i>Slagan och andra tröskeredskap</i> av DAG TROTZIG	12:—	<i>Svenska vävnadstekniker och mönstertyper</i> av E. VON WALTERSTORFF ...	18:—
<i>Sledges and Wheeled Vehicles</i> av GÖSTA BERG	10:—	<i>Tygtryck i Sverige före 1700</i> av INGERD HENSCHEN	12:—
<i>Rågöborna</i> av PER SÖDERBÄCK	12:—	<i>Folkdräkter</i> av ANNA-MAJA NYLÉN ..	12:—
<i>Gränna</i> av SIGURD WALLIN	10:—	<i>Hallandsgårdar</i> av ALBERT SANDKLEF	28:—
<i>Lapsk kultur vid Stora Luleälvos källsjöar</i> av ERNST MANKER	45:—	<i>Folkligt dräktskick i Vingåker och Österåker</i> av ANNA-MAJA NYLÉN ..	16:—
		<i>Prästgårdsminnen</i> av LARS-GABRIEL ANDERSSON	10:—

*Skrifter från Folklivsarkivet i Lund
utgivna genom Sällskapet Folkkultur. Nr 3.*

NORDEN OCH KONTINENTEN

Föredrag och diskussion vid Trettonde nordiska folklivs- och folkminnesforskmötet i Lund 1957.

Mit deutschen Zusammenfassungen.

Innehåll:

Martin P. Nilsson: *Sakralt och profant.*

Marta Hoffmann: *Problemer kring flamskvevningen i Norden.*

Den firsidiga gården. Med inlägg av bl. a. Sigurd Erixon, Svend Jespersen, Toivo Vuorela, Rigmor Frimannslund, Albert Eskeröd.

Kyrkan och de folkliga årsfesterna. Med inlägg av bl. a. Kjell Bondevik, Henning Henningsen, Kustaa Vilkuna, Carl-Martin Edsman, Hilding Pleijel.

Hantverket som kulturförmedlare mellan Norden och Europa. Med inlägg av bl. a. Helge Søgaaard, Nils Cleve, Hilmar Stigum, Allan Nilson.

Sägner om den första kyrkplatsen och Finsäggen. Med inlägg av bl. a. Dag Strömbäck, Sigfrid Svensson, Olav Bö, Waldemar Liungman.

208 sidor. Pris kr 16:00. Medlemmar i Föreningen för svensk kulturhistoria och Sällskapet Folkkultur erhålla boken för kr 12:00 portofritt från Sällskapet Folkkultur, Finngatan 8, Lund, vid samtidig rekvisition och inbetalning å Sällskapets postgironummer 177569.